

OSMANLI'DA KADIN İŞLETMECİLER: 18. YÜZYILDA İSTANBUL'UN KADIN HAMAMCILARI

Gökçen Coşkun Albayrak*

Öz

Osmanlı sosyal ve iktisadi tarihinin en önemli kaynaklarından biri mahkeme kayıtlarıdır. Osmanlı mahkeme kayıtlarına dayanan araştırmalar Osmanlı kadınının modern dönemden önce de iktisadi hayata aktif bir şekilde katıldığını, servet sahibi olabildiğini ve evlendikten sonra da servetinin tasarruf hakkını koruyabildiğini ortaya koymuştur. Bu çalışma tereke olarak bilinen Osmanlı miras kayıtları üzerinden 18. yüzyıl Osmanlı iktisadi hayatına hamam işletmecisi olarak dahil olan kadınları daha yakından tanımayı amaçlamaktadır. Çalışmada 18. yüzyıl İstanbul'unda hamamcılık yapmış sekiz kadının terekeleri incelenmektedir. İstanbul Kısmet-i Askeriye Mahkemesi'nde kayıt altına alınmış bu miras dökümlerinin işletmecilik yapan Osmanlı kadınları hakkında bize ne gibi ipuçları verebileceği tartışılmaktadır. Hamam işletmecisi kadınların bıraktıkları mirasın büyüklüğü ve sahip oldukları tüketim eşyalarının/varlıklarının değeri, girdikleri parasal ilişkiler bu kadınların gelir düzeyleri ve yaşam standartları hakkında neler söyler, yaptıkları profesyonel iş terekelerine yansımış mıdır sorularına cevap aranmaktadır. Çalışmanın temel amacı tereke kayıtlarının meslek grupları hakkında kaynaklık edip edemeyeceği tartışmasını gündeme getirmektir.

Anahtar Kelimeler: Tereke, kadın, hamamcı, kadın işletmeci, İstanbul

Ottoman Female Managers in the 18th Century: Female Bath Managers

Abstract

Studies based on Ottoman court registers disclose that Ottoman women participated in economic activity before the modern period through various positions, one of which was bath/*hammam* managing. Female *hammam* managers/*hammamcıs* can be found in archival *hammam* registers, but our knowledge about them is still scarce. This study, therefore, aims to recognize female *hammam* managers more closely by examining their probate inventories. We examine eight probate inventories of women, who ran baths in Istanbul during the 18th century. The size of the legacies left by these women, the composition of the assets, and the credit relationships in these inventories were discussed and used to predict the income level of female

* Dr. Öğr. Üyesi, *Marmara Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü*, Göztepe Kampüsü, 34722, Kadıköy-İstanbul/Türkiye, gokcenca@marmara.edu.tr, Orcid ID: 0000-0001-9082-8546

hammam managers. The main question is whether the probate inventories provide evidence of these women's profession. The findings raise another question of whether the probate inventories can be considered a valuable source of information to deduce professions of specific working groups in Ottoman society.

Keywords: Probate inventories, women, bath/*hammam* managers, businesswomen, İstanbul

Giriş

Bu çalışmanın amacı tereke kayıtlarının Osmanlı'daki meslek grupları hakkında kaynaklık edip edemeyeceği tartışmasını gündeme getirmektir. Burada seçilen meslek grubu Osmanlı esnaf sistemi içinde istisnai bir konuma sahip olan kadın hamamcıdır. Çalışmada 18. yüzyıl İstanbul'unda sur içinde yaşamış ve mirasları İstanbul Kısmet-i Askeriye Mahkemesi'nde kayıt altına alınmış sekiz kadın hamamcının tereke kayıtları incelenecektir¹.

Osmanlı iktisat tarihinin önemli kaynaklarından biri mahkeme kayıtları/şerhiye sicilleridir, bu kayıtlar arasında da tereke kayıtları bilhassa dikkati çekmektedir. Toplumun her tabakasından insanın mahkemeye intikal eden miras paylaşımı veya mirasın tespiti için tutulan bu kayıtlar bir tür rasgele örneklem olarak da değerlendirilebilir². Askeri zümre için tereke kaydının zorunlu olması araştırmalara konu olan tereke kayıtlarında bu zümrenin ağırlıklı bir yere sahip olmasına sebep olmuştur. Zaman içinde sıradan insanların terekelerini de kapsayan yüksek örneklem sayısına ulaşmış araştırmalar artmıştır. Ancak genel tereke kayıtları içinde kadınlara ait tereke örnekleri azınlıktadır. Sadece kadınların tereke kayıtlarına odaklanan araştırma sayısı ise hala sınırlı düzeydedir³. Yetersiz boyutta olan bir

- ¹ Belli şartlar altında kayıt altına alınan tereke kayıtlarında aynı meslek grubuna mensup kişilere rastlamak her zaman mümkün olmamaktadır. Bu makalede incelenen terekelere Prof. Dr. İsmail Erünsal'ın *Yirmi İki Mürekkep Damlası* adlı söyleşi kitabı sayesinde ulaşılmıştır. Uzun yıllar sicil kayıtları üzerinde çalışan Erünsal'ın Osmanlı'da kadınlara has meslekleri izah ederken verdiği tereke örnekleri incelenmiş ve bunlardan yedisi bu çalışmaya konu edilmiştir.
- ² Osmanlı hukuk sisteminde her ölümü takiben tereke tahriri yapılmazdı. Tereke tahriri için miras tespitinin veya paylaşımının mahkemeye intikali gerekirdi. Varisler arasındaki anlaşmazlıkların yanı sıra, devletin mirasçı olması, varisler arasında tasarruf ehliyetini haiz olmayan küçük çocukların bulunması, varislerin uzakta olması veya ölen kişinin askeri sınıf mensubu olması halinde mirasın tespiti mahkeme huzurunda yapılırdı. Bakınız: Sait Öztürk, "XVII. Yüzyıl Askeri Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili", *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Doktora Tezi, 1993, s. 14.
- ³ Kadın terekelerini giyim-kuşam ve sahip olunan mücevherler açısından inceleyen çalışmalar içinde özellikle Suraiya Faroqhi'nin yakın tarihli Bursa çalışmasını anmak gerekir. Bakınız: Suraiya Faroqhi, "Women, Wealth and Textiles in 1730's Bursa", *Living the Good Life Consumption in the Qing and Ottoman Empires of the Eighteenth Century*, (ed. Elif Akçetin & Suraiya Faroqhi), Leiden-Boston 2018, ss.213-235; Kadın terekelerinden hareketle kadının gelir/servet yapısını ele alan çalışmalar için bakınız: Selma Kuşu, "1656-1669 Tarihleri Arasında Edirneli Kadınların Maddi Varlıkları Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *History Studies*, 11/5, Ekim 2019, s. 1667-1686.; Nazife

başka çalışma alanı ise belli meslek/esnaf gruplarına dair terekelerin incelenmesidir⁴. Bu çalışma bir meslek grubuna mensup kadınlara ait terekeleri incelemektedir. Sekiz terekenin temsil gücünün kısıtlılığı ortadadır. Ancak buradan çekilecek fotoğraf terekelerin meslek gruplarının yaşam standartlarının, gelir düzeylerinin ve girdikleri parasal ilişkilerin tespiti için kullanılmasını teşvik edici olabilir.

Klasik Osmanlı İktisat Sisteminde Kadınlar

Osmanlı iktisadi hayatında kadınların varlığından bahseden çalışmalar daha çok kapitalist işletmelerin ve sermaye-emek ilişkilerinin belirginleştiği 19. yüzyıla yoğunlaşmaktadır. Bunun en önemli sebebi şüphesiz modernleşme süreci ile birlikte kadının kamusal alanda daha görünür olmasıdır. Oysa Osmanlı toplumunda kadın, 19. yüzyıldan önce de mal ve hizmet üretiminde var olan, sermayesiyle bu alanlarda yatırım yapan, mülk edinen, mülkünü tasarruf hakkına sahip olan, mülkünden gelir elde eden, vakıf kuran ve kadınların yapması zorunlu olan/kadınlara mahsus meslekleri icra eden bir aktördü.

Osmanlı'da modern dönemden önce kadınların iktisadi hayattaki varlıklarını arşiv kayıtlarına dayanarak, özellikle mahkeme kayıtlarında rastlanan vakalar üzerinden anlamaya çalışan Jennings ve Gerber'in araştırmaları bu alanın öncü çalışmaları olmuştur⁵. Bu çalışmalar 17. yüzyılda Bursa ve Kayseri gibi Osmanlı şehirlerinde kadınların emekleri ile üretim sürecine dahil olduklarına ve İslam hukukunun Müslüman kadınlara tanıdığı mülkiyete ve mülkiyetin tasarrufuna ilişkin haklarını kullandıklarına dair birçok örneği açığa çıkarmaktadır⁶. Mahkeme

Gürhan ve Veysel Bozkurt, "Kadın Yoksulluğunun Tarihine Kapı Aralamak-18. Yüzyılın İkinci Yarısında Kadın Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri", *Journal of Economy Culture and Society*, 2019 (59), s.85-100.; Kadın terekelerini konu alan tez örnekleri için bakınız: Zeynep Altuntaş, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Kadın Terekelerine Göre Osmanlı İktisadi ve İçtimai Hayatı", *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, 2004; Nesrin Zeyrek, XIX. Yüzyıl'da Mardin Şer'iyye Sicilleri'nde Kadın Terekeleri, Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, *Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, 2019; Duysal Tunç, "Diyarbakır Şer'iyye Sicillerine Göre Kadınların Metrukâtı (1739-1800)", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, 2019; Sevda Fişne, "Osmanlı Dönemi Ankara'sında Sosyo-Ekonomik ve Demografik Açından Seyyide ve Şerifeler (M.1786-1835)", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

- ⁴ Belli meslek/esnaf gruplarının terekelerini inceleyen çalışmalar için bakınız: Sümeyye Hoşgör Bükte, "Bakkal Terekeleri Işığında İstanbullu Mutfağına Bir Bakış", *Kebikeç*, 42, 2016, s. 129-146; Miyase Koyuncu Kaya "Ermeni Esnafı Terekeleri: XVIII.Yüzyıl Sonu Bursa Örneği", *Tarihî Türkler ve Ermeniler Sosyo-Ekonomik Hayat*, V. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s.47-58; Özlem Başarır, "Muhallefat Kayıtları Işığında XVII. ve XVIII. ve Yüzyıllarda Osmanlı Taşra Görevlilerinden Diyarbakır Voyvodalarının Terekeleri", *Bellekten*, Cilt LXXX, Sayı 287, Nisan 2016, s.59-84.
- ⁵ Ronald C. Jennings, "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol.8, No.1, 1975, s.53-114; Haim Gerber, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.12, No.3, 1980, s.231-244.
- ⁶ Osmanlı'da kadınların mülkiyet haklarının ayrıntıları için bakınız: Jennings, *a.g.m.*, pp.53-114; Fariba Zarinebaf, "From Mahalle (Neighborhood) to the Market and the Courts Women, Credit,

kayıtlarından bu bilgilere ulaşabiliyor olmamızın nedeni İslam hukukunda eşler arasında tam bir mal ayrılığı esasının varlığı ve Osmanlı Devleti'nin bu kuralı aynen ve titizlikle uygulamış olmasıdır⁷. Dolayısıyla Osmanlı toplumunda kadınlar, Avrupalı hemcinslerinden farklı olarak 19. ve 20. yüzyıldan önce de evlendikten sonra servetlerinin denetimini hukuken kendi ellerinde tutabiliyorlardı⁸.

Osmanlı'da kadınların sahip oldukları servetin kaynakları eşlerinden ya da akrabalarından kalan miras, mehir, hibe, kırsaldaki yatırımlardan ve kentlerdeki gayrimenkul yatırımlarından doğan gelirler ve çalışma hayatına katılım olarak sıralanmaktadır⁹. Kadınlar kırsalda toprak sahibi, çiftlik ortağı ve mültezim olarak karşımıza çıkabilmektedir. Kentlerde ise dükkân sahibi¹⁰, vakıf yöneticisi, hamam sahibi ve ödünç para veren kadınlara rastlamak mümkündür. Bunların yanı sıra kadınlar mal ve hizmet üretiminde de varlık göstermişlerdir. Kadınların evlerde ve saraylarda hizmetçi, tellak, natır, şarkıcı, dansçı, seyyar satıcı, tekstil sektöründe ise evlerde ya da dükkanlarda, köle ya da özgür emek statüsünde, eğirici ve dokumacı olarak istihdam edildiğine dair kayıtlara ulaşmak mümkündür¹¹.

Osmanlı'da kadınların varlık gösterdikleri bir başka alan ise kredi mekanizması idi. Zarinebaf, kadınların 18. yüzyıl Osmanlı İstanbul'unun genişleyen nakit ekonomisi içinde hem borç vererek hem de borç alarak kredi mekanizması içinde yer aldıklarına dair örnekler verir¹². Bilindiği üzere Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı lonca sistemi içinde de kadınlara rastlamak pek mümkün değildi. Ancak

and Property in Eighteenth Century Istanbul”, *Across the Religious Divide, Women, Property, and Law in the Wider Mediterranean (ca. 1300-1800)*, (ed. Jutta Sperling, Shona Kelly Wray), Routledge, 2009, s.224- 237.

⁷ Öztürk, *a.g.e.*, s.112.

⁸ Jennings, *a.g.m.*, s.102. Suraiya Faroqi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, İstanbul 2005, s. 115. İslam hukukunun kadınlara mülkiyet konusunda tanıdığı hakların Kuzey Avrupa ülkeleri ile karşılaştırılması konusunda bakınız: Mary Ann Fay, “Counting on Kin: Women and Property in Eighteenth-Century Cairo”, *Across the Religious Divide*, (ed. Sperling and Wray), New York-London 2010, s. 208–223. Bu savı destekleyen bir başka çalışma da 1755-1840 yılları arasında İstanbul'da aile ve evlilik kurumu içinde kadınların mülkiyet haklarını inceleyen Lelya Kayhan Elbirlik'e aittir. Bakınız: Leyla Kayhan Elbirlik, “Negotiating Matrimony: Marriage, Divorce, and Property Allocation Practices in Istanbul, 1755-1840”, *Harvard University*, Doktora Tezi, 2013.

⁹ Fariba Zarinebaf, “The Role of Women in the Urban Economy of İstanbul, 1700-1800”, *International Labor and Working Class History*, No 60, Fall 2001, s.142; Saadet Maydaer, “Osmanlı Klâsik Döneminde Kadınların Servet Edinme Yolları (Bursa Örneği)”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 15, Sayı 2, 2006, s.30-46.

¹⁰ 18. yüzyılda Osmanlı kadınlarının fırın, bakkal dükkânı, kömürcü dükkânı, yumurtacı dükkânı, değirmen, kullukhane ve bekar odası gibi gelir getiren mülklerin sahibi ya da kiracısı olduğunu biliyoruz. Bakınız: Esra Baş, “Arşiv Belgelerinden Hareketle XVIII. Y. Y. Osmanlı Toplum Hayatında Kadın”, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

¹¹ Fariba Zarinebaf, “The Role of Women ...”, s.142-143. Osmanlı'da 19. yüzyılda tekstil üretiminde kadınların rolü için bakınız: Donald Quataert, “Ottoman Women, Households, and Textile Manufacturing 1800-1914”, *Women in Middle Eastern History*, (ed. Nikki Keddie and Beth Baron), New Haven 1991, s.161-176.

¹² Zarinebaf, “From Mahalle (Neighborhood) ...”, s.224-237.

artan araştırmalar bu durumun istisnaları olduğunu ortaya koymaktadır. Haim Gerber, Bursa'da kandilci loncasında faaliyet gösteren Fatma Hatun'u bu istisnalara bir örnek olarak gösterir¹³. Zarinebaf ise, yine istisnaî olarak, lonca kayıtlarında İstanbul'da esir tüccarlığı yapan ve çiçek yetiştiricisi olan kadınlara ve Edirne'de gülsuyu üreten bir kadına rastlandığını dile getirmektedir¹⁴. Kadınlar doğrudan lonca mensubu olmasalar da 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında loncalarda gedik sistemi aracılığıyla yatırımcı ve sermayedar olarak varlık göstermişlerdir¹⁵. Kadınlar çok çeşitli sektörlerde gedik hissesi alabiliyor, satabiliyor ve rehin verebiliyordu. Kadınların özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında yatırım aracı olarak kullandıkları bir başka finansal araç ise esame kağıtları idi¹⁶.

Osmanlı'da kadınların iktisadi hayata katılımlarını görebildiğimiz mahkeme kayıtları içinde terekelerin önemli bir yeri vardır. Ancak tereke kayıtlarında karşılaştığımız örnekler toplumun genelini yansıtmadığı için incelenen terekeler üzerinden varılan sonuçlar da farklılık gösterebilmektedir. Örneğin Gülser Oğuz 18. yüzyılın ilk yarısında Edirne'ye ait 846 terekeyi incelediği çalışmasında tereke sahiplerini mesleklerine göre değerlendirirken kadınların "...evindeki tezgahlarda dokuma yapmak, iplik eğirmek, sütannelik yapmak ve tarlada çalışmak gibi kayıt dışı işlerin dışında nitelikli mesleği yoktur." tespitini yapmaktadır¹⁷. 19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul terekelerinden hareketle Osmanlı kadınının iktisadi hayatını inceleyen Zeynep Altuntaş, 89 kadın terekesi içinde meslek sahibi olan bir kadına rastlamadığını belirtmektedir¹⁸. Fatih Bozkurt'un İstanbul (Galata, Eyüp, Üsküdar dahil olmak üzere) için 1785-1875 yılları arasında incelediği 792 tereke içinde mesleği belirtilen kadınlar sadece hamamcılar olup, bunların dışında mesleği belirtilen kadın bulunmamaktadır¹⁹.

İsmail Erünsal ise incelediği 9.100 kadın terekesinden tespit ettiği meslekler içinde özellikle sadece kadınların yapabildiği mesleklere dikkat çekmektedir. Bunlar erkeklerin yapması uygun olmayan ya da okuma yazma gerektirmeyen mesleklerdir. Kadınlar bu meslekleri gayri-resmi, yani bir teşkilata bağlı olmadan icra etmektedir²⁰. Erünsal, Osmanlı'da kadınlara mahsus meslekleri ebelik, cerrahlık, kız çocuklarının eğitim aldığı sıbyan mekteplerinde hocalık, süt annelik, hamamcılık, natırlık ve tellallık olarak sıralamaktadır²¹. Bazı mesleklerde ise erkeklerin yanında

¹³ Gerber, *a.g.m.*, s. 237.

¹⁴ Zarinebaf, "The Role of Women ...", s.142, 146.

¹⁵ Seven Ağır, "Nineteenth Century Female Entrepreneurship in Turkey", *Female Entrepreneurs in the Long Nineteenth Century*, (ed. J. Aston, C. Bishop), 2020, s.413-415.

¹⁶ Ağır, *a.g.m.*, s.414-415.

¹⁷ Gülser Oğuz, "Bir Osmanlı Kentinde Taşınır ve Taşınmaz Mal Varlığına Dayalı Servet Analizi: Edirne Örneği", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Doktora Tezi, Ankara 2013, s.63.

¹⁸ Altuntaş, *a.g.e.*, s.38-39.

¹⁹ Bozkurt, *a.g.e.*, s.405-435.

²⁰ İsmail E. Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası*, (Söyleşi Halil Solak), İstanbul 2021, s.249.

²¹ Erünsal, *a.g.e.*, s.251, 253.

kadınlara da rastlanmaktadır. Medrese eğitimi olmaksızın usta-çırak usulüyle öğrenilen cerrahlık, erkeklerin de icra ettikleri ev hizmetlerini icra eden ve sayıca az olan hadimelik ve esircilik bu tür meslekler arasındadır. Bunların yanında Erünsal terekelerde suzenci, şerbetçi ve kaymakçı kadınlara da rastlamıştır²². İstanbul terekelerinde birçok evde dokuma tezgâhı ve iplik üretiminde kullanılan araç gereç bulunması ise kadınların evlerinde tekstil ürünleri ürettiklerinin göstergesidir. Erünsal ayrıca terekelerde evlerde üretilen bu ürünlerin ticaretini yapan kadınlara da rastladığını belirtir²³.

Osmanlı arşiv kayıtlarına dayanarak 18. yüzyılda kadınların iktisadi hayata katılımını inceleyen bir başka çalışmada ise şimdiye kadar zikredilen meslek ve faaliyetlerin yanı sıra kadınların mukataa ve esham sahibi olduklarına dikkat çekilmektedir²⁴.

Osmanlı Döneminde Bir İktisadi İşletme Olarak Hamamlar ve Kadın Hamamcılar

Hamam Türk-İslam kültür ve geleneğinin önemli kurumlarından biridir²⁵. Osmanlı dönemi hamamları dini, tıbbi, sosyal ve kültürel fonksiyonlarının yanı sıra yaygın birer iktisadi işletme biçimi olarak da dikkati çekmektedir²⁶. Osmanlı araştırmaları içinde daha çok mekân boyutu ile öne çıkan ve sanat ve mimarlık tarihi açısından ele alınan hamamların, kültürel ve sosyolojik yönleri de araştırmacıların ilgi alanına girmiştir²⁷. Ancak hamamların bir işletme ve hamamcılarının bir esnaf grubu olarak varlıkları ve kurumsal yapıları literatürde henüz yeterince yer bulmuş bir alan değildir.

Tüm Osmanlı coğrafyasında ve özellikle İstanbul'da hamamların nicelik ve nitelikleri açısından değerlendirilmelerine elveren az sayıda arşiv evrakı bulunmaktadır. İstanbul hamamlarının niceliği hakkında bilgi veren defterlerin neredeyse tamamının 18. yüzyıla ait olmaları rastlantı değildir. Yüzyılın başında İstanbul'da yaşanan kargaşa ortamını isyana götüren Arnavut asıllı Patrona Halil'in bir dönem hamam tellaklığı yaptığına dair rivayetler vardır. Arnavut tellakların isyana verdiği destek devletin İstanbul hamamları ve hamam çalışanları üzerindeki

²² Erünsal, *a.g.e.*, ss.249-251.

²³ Erünsal, *a.g.e.*, ss.249-251.

²⁴ Mukataa ve esham sahibi kadınların genellikle askeri zümreye mensup erkeklerin eşleri ya da kızları olduğu dikkati çekmektedir. Baş, *a.g.e.*, s.91-98.

²⁵ Osmanlı hamamlarının kökenleri hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Semavi Eyice, "Hamam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 15, İstanbul 1997, s.402-430; Nina Cichocki [Ergin], *The Life Story of the Çemberlitaş Hamam: From Bath to Tourist Attraction*, Doktora Tezi, *University of Minnesota*, Minneapolis 2005.; Nina Ergin (ed.), *Bathing Culture of Anatolian Civilizations: Architecture, History, and Imagination*, Peeters, Leuven-Paris-Walpole, MA., 2011.

²⁶ Nina Ergin, "Bathing Business in Istanbul: A Case Study of the Çemberlitaş Hamami in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Bathing Culture of Anatolian Civilizations: Architecture, History, and Imagination*, (ed. Nina Ergin), Peeters, Leuven-Paris-Walpole, MA., 2011, s.142-168.

²⁷ Osmanlı coğrafyasının neredeyse bütünündeki hamamlar ve özellikle İstanbul hamamları hakkındaki araştırmaların kaynakçası için bakınız: Eyice, "Hamam", s.402-430.

kontrolünü artırmasına sebep olmuştur²⁸. İsyanı takip eden süreçte İstanbul'un yoğun işgücü göçü almaya devam etmesi şehirde tehlikeli olabilecek grupların bertaraf edilmesini gündeme getirmiştir ki, bu gruplardan biri de sayıları giderek artan Arnavut tellaklardır. Çeşitli teftiş ve yoklamalar sonucunda oluşturulan 1731, 1732, 1735, 1752 tarihli hamam defterleri ve 1766, 1792 ve 1822 yıllarına ait defterler İstanbul'da sur içi ve sur dışında faaliyet gösteren hamam çalışanları ve hamamlar hakkında önemli bilgiler içermektedir²⁹.

18. yüzyılın bir başka özelliği Osmanlı İstanbul'unda en yüksek hamam sayısına bu yüzyılın ikinci yarısında ulaşılmış olmasıdır. Semavi Eyice, Osmanlı'da çok sayıda hamam inşa edilmesini iki nedene bağlar. İlk neden hamamların iyi gelir getirmeleri sebebiyle hayır eserlerine gelir kaynağı olarak vakfedilmeleri, ikincisi ise hamamların ait oldukları yapı manzumesinin merkezi olan cami cemaatine hizmet vermesidir³⁰. 18. yüzyılda ihtiyaç olmadığı halde gelir sağlamak amacıyla yaptırılan çarşı hamamlarının sayısındaki artış, hamamların su ve odun sarfiyatlarının kent su ve odun iasesini güçleştirmesi nedeniyle, devleti tedbir almaya zorlamıştır. III. Mustafa 1768'de Hassa Mimarbaşı'na gönderdiği fermanla yeni hamam yapımına engel olunmasını, yalnız devlet adamlarından ve Müslüman halktan ihtiyacı olanların hanelerinde hamam yaptırılmalarına ve mevcut hamamların tamirine müsaade edilmesini istemiştir³¹. Bu nedenle olmalıdır ki, Osmanlı İstanbul'unda hamam sayısının en yüksek olduğu kayıtlar tam da bu ferman öncesine denk gelir. 1766 tarihli hamam defterinde sur içi ve sur dışı İstanbul'unda kaydedilen 195 hamam İstanbul'da 1640'lardan 1918'e kadar kaydedilmiş en yüksek sayıdır. 17.

²⁸ Patrona Halil İsyanı hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Abdülkadir Özcan, "Patrona İsyanı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 34, İstanbul 2007, s.189-192. Osmanlı Devleti'nin hamam tellakları üzerindeki denetimi hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Ahmet Yaşar, "18. Yüzyıl Osmanlı İstanbulu'nda Hamam Tellakları Üzerinde İktidarın Gözetimi", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, Cilt 7, Sayı 18, 2020, s.405-417.

²⁹ Bahsi geçen hamam defterlerini tahlil eden çalışmalardan önde gelenleri için bakınız: Nahide Şimşir, "18. Yüzyıl Ortalarında Üsküdar ve Çevresindeki Hamamları", *I. Üsküdar Sempozyumu*, İstanbul 2004, s.79-89; Nahide Şimşir, "18. Yüzyılın Ortalarında İstanbul Hamamlarına Dair Bazı Tespitler", *7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri IV*, Ankara 2012, s.257-274; Nahide Şimşir, "XVIII. Yüzyılın Ortalarında İstanbul ve Çevresindeki Hamamların Sosyal ve İktisadî Özellikleri". *XVI. Türk Tarih Kongresi*, Cilt VI, Ankara 2015, s.87-118; Ahmet Yaşar, "İstanbul Hamamları: 1731-1766", *Osmanlı İstanbulu II*, (ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan), İstanbul 2014, s.553-585; Ahmet Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları", *Vakıflar Dergisi*, 53, 2020, ss.67-99; Ahmet Yaşar, "18. Yüzyıl Osmanlı İstanbulu'nda Hamam Tellakları Üzerinde İktidarın Gözetimi", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, Cilt 7, Sayı 18, 2020, s.405-417. Nina Ergin, "The Albanian Tellak Connection: Labor Migration to the Hammams of the 18th Century Istanbul, Based on the 1752 İstanbul Hamamları Defteri", *Turcica*, 43, 2011, s.231-256; Nina Ergin, "1752 İstanbulu'nda Hamamların ve Hamam Çalışanlarının Haritasını Çıkarmak", *Ekmeke Aslanın Ağzında Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanaatkarlar*, (der. Suraiya Faroqhi), İstanbul 2017, s.125-153; Saim Yörük, "XVIII. Yüzyıl Eyüp Kazası Hamamları ve Hamam Çalışanlarının Demografik Yapısı", *Belleten*, Cilt 80, Sayı 289, 2016, s.823-856.

³⁰ Eyice, *a.g.m.*, s.414.

³¹ Eyice, *a.g.m.*, s.414.

yüzyıl ortalarında sur içi ve sur dışında toplam 168 olan hamam sayısı 1766'da 195'e ulaşmış, 19. yüzyıl boyunca azalan sayı 1918'de 178'e gerilemiştir³².

Osmanlı şehirlerinde hamamları öncelikle çarşı ve hane hamamları olarak ikiye ayırmak gerekir. Çarşı hamamları ücret karşılığı hizmet veren umumi hamamlardır. Bunlardan başka saraylarda, büyük konak ve yalılarda özel kullanıma mahsus hamamlar da bulunmaktadır. Çarşı hamamları verdikleri hizmete bağlı olarak üç grupta incelenebilir, yalnız erkeklerle veya kadınlara hizmet veren tek (yekta) hamamlar, binanın farklı cephelerinde ayrı girişleri olan ve ayrı bölümler halinde erkeklerle ve kadınlara hizmet veren çifte hamamlar, aslında tek hamam olup bilhassa kuşluk vaktinden akşam ezanına kadar olmak üzere bazı saat ve günlerde kadınlara hizmet veren kuşluk hamamlar.

Hamamların birer iktisadi işletme olarak ele alınmasında Nina Ergin'in Çemberlitaş hamamı ile ilgili çalışmaları öne çıkmaktadır³³. Çemberlitaş Hamamı örneğinde de olduğu gibi Osmanlı'da hamamların mülkiyeti genellikle vakıflara aittir. Çoğunluğu vakıflara ait olan hamamlar hamamı tasarruf eden işletmeciler/hamamcılar tarafından kiralama yoluyla işletilmektedir. Hamamların bir kısmı ise icare-i vahide³⁴ ve ilzam yoluyla tasarruf edilmektedir. 1766 tarihli hamam defterinde kaydedilen 195 hamamın 13'ü icare-i vahide yoluyla kiralanmış, 18 hamam ise ilzam yoluyla işletilmektedir³⁵. Aynı defterde hamamların ödedikleri kira bedelleri de kaydedilmiştir. 195 hamamdan 183'üne ait kira miktarını görmek mümkündür. Kira miktarlarının kayıt şekli uygulamaya dair önemli ayrıntıları açığa çıkarmaktadır. Hamamların büyük çoğunluğunda "çifte mülkiyet" olarak adlandırılan bir uygulama geçerlidir. Hamamı işleten kiracı hem gedik sahibine hem de vakfa kira ödemektedir³⁶. Ancak icare-i vahide yoluyla kiralanmış olan ve gedik

³² Ahmet Yaşar, "İstanbul Hamamları: 1731-1766", s.557.

³³ Cichocki [Ergin], *The Life Story ...*, ve Ergin, "Bathing Business in Istanbul ..."

³⁴ "İcare-i vahide vakıf akarlarının bir defaya mahsus ya da kısa süreli kiraya verilmesidir. Vakıf mallar, işletilmeleri itibarıyla üç ana bölüme ayrılmakta olup icareteynli ve mukataalı vakıflar uzun süreli, icare-i vâhideli vakıflar ise kısa süreli kira akdiyle işletilen vakıflar grubunu teşkil eder. Yani icare-i vâhideli vakıflar icareteynli ve mukataalı vakıflar dışında kalan, bu vakıflardaki tedavül ve intikal özelliğini taşımayan, normal kira akdiyle kiraya verilen vakıflardır." Bakınız: Ahmet Akgündüz, "İcare-i Vahide", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 21, 2000, s.388.

³⁵ Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.73.

³⁶ Ahmet Yaşar bu durumda adı geçmemekle beraber bir tür icareteyn uygulamasının var olduğunu öne sürmektedir. Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.73. İcareteyn, kavram olarak çifte kiralama anlamında kullanılır. Kiralardan biri sözleşmenin yürürlüğe girmesiyle peşin alınmakta (muaccele), diğeri de taksitler halinde (müeccele) ödenmektedir. İcareteyn yöntemi ile mutasarrıf ömür boyu tasarruf hakkı, intikal hakkı ve alt sözleşmelerle üçüncü kişilere ferağ hakkı gibi önemli yatırım güvenceleri elde etmiş olmaktadır. 18. yüzyılda İstanbul vakıflarının en çok tercih ettiği kiralama yöntemi icareteyndi. Vakıfların gelir getirici taşınmazlarından olan hamamlar da, Çemberlitaş ve Büyük Hamam örneklerinde olduğu gibi, icareteyn yöntemi ile kiralanmaktaydı. Ramazan Pantık, bu iki hamamı incelediği makalesinde daha çok vakıflar ve hamamların kiracıları arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Konunun ayrıntıları için bakınız: Ramazan Pantık, "Osmanlı'da İcareteyn Uygulaması Hakkında Yeni Değerlendirmeler", *Vakıflar Dergisi*, 48, 2017, s.75-104. Sürekli kiracılık hakkı olarak gedik ve icareteyn ilişkisi hakkında bakınız: Seven Ağır ve Onur

sahibi ile tasarruf edenin aynı kişi olduğu durumlarda sadece vakfa kira ödendiği görülmektedir. İlzam yoluyla işletilen hamamlarda ise vakıf ya da gedik kirası yerine yalnızca toplam kira bedeli kaydedilmiştir³⁷. Nina Ergin, vakıfların hamamları genellikle bir-iki yıllığına kiraladıklarını fakat Çemberlitaş Hamamı'nda on yılı bulan, hatta aşan sürelerde kiralamalar yapıldığını öne sürmektedir³⁸.

Hamamların işletme biçimlerine dair önemli veriler sunan 1766 tarihli defter ne yazık ki hamamların gelirleri hakkında bilgi içermemektedir. Hamamların gelirleri ve masrafları hakkındaki bilgilerimiz son derece sınırlıdır. Diğer taraftan aynı defterde hamamcılarının çoğunluğunun Müslüman olması dikkat çeker. Bu durum gayrı-Müslimlerin 19. yüzyıla kadar icareteyn uygulamasına dahil olmamaları ile ilişkilendirilmektedir.³⁹

Hamam Çalışanları

Hamamcılar Osmanlı'daki diğer esnaf kolları gibi loncalar şeklinde teşkilatlanmış bir esnaf grubudur. Tellak ve natırlar gibi hamam çalışanlarının da kendi loncaları bulunmaktadır. Hamam çalışanları arasında en varlıklı/zengin lonca hamamcıyan loncasıdır. Nina Ergin, hamamcı loncasının zenginliğini Surname-i Hümayun'daki hamamcı temsili ve Evliya Çelebi'nin tasvirleri üzerinden anlatmaktadır⁴⁰. Ergin, hamamcılarını hamam çalışanlarını yöneten, idare eden kişi olarak tanımlar⁴¹. Hamamcının idaresinde olan hamam çalışanları ise tellak ve natırlar, onların başında bulunan ser-nöbet tellak, hamam ücretlerini toplayan meydancı, meslek öğrenen çırak, berber, peştamalçı, kahveci, çamaşırcı, hamam suyunun ısıtılmasından sorumlu külhancı ve kadınlar hamamında hamam çalışanlarından sorumlu olan hamam anasıdır⁴².

Uzun ve Albayrak ise hamam çalışanlarından bahsederken kadın hamamlarında müşterilere hizmet eden natırları (natır halk arasında yıkayıcı anlamıyla kullanılmaktadır), belli başlı müşterilere hizmet eden anaları ve özel beceri isteyen bazı hizmetleri gören ustaları zikrederler. Erkek hamamlarında yıkayıcılara tellak denildiği belirtirler. Diğer çalışanlar ise külhancı, meydancı, peştamalçı, çıkmacı, kahveci, hamam uşakları ve çamaşırcılardır⁴³.

Yıldırım, "Gedik: Bir İsmi Ne Önemi Var?", *Ekmeğe Aslanın Ağzında Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanaatkarlar*, (der. Suraiya Faroqhi), İstanbul 2017, s. 238-243. Ahmet Yaşar'ın hamam işletmeciliğinde gedik ve icareteyn uygulamalarını tartıştığı -henüz yayınlanmamış- çalışmasının bu konuya ışık tutacağı muhakkaktır. Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.73.

³⁷ Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.73.

³⁸ Ergin, "Bathing Business in Istanbul ...", s.151.

³⁹ Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.74.

⁴⁰ Ergin, "Bathing Business in Istanbul ...", s.151-155.

⁴¹ Ergin, "Bathing Business in Istanbul ...", s.147-148.

⁴² Ergin, "Bathing Business in Istanbul ...", s.147-148.

⁴³ Mustafa İsmet Uzun ve Nurettin Albayrak, "Hamam: Kültür ve Edebiyat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 15, İstanbul 1997, s.430-431.

Tellak ve natırların görevleri genellikle birbirine karıştırılmakta ve her iki terim birbirinin yerine kullanılmaktadır. Tellakların tam olarak ne iş yaptıklarını Osmanlı dönemi kanun ve nizamnamelerinden hareketle tespit etmek mümkündür. Buna göre tellaklar hamam müşterisini kese ve sabun ile yıkayan ama aynı zamanda baş tıraş eden ve saç ören kişilerdir⁴⁴. Ergin, natırların müşterilere soyunmaları ve giyinmeleri konusunda yardım eden, havlu ve diğer gerekli eşyaları veren görevliler olduklarını, ancak kelimenin zaman içerisinde anlam değiştirdiğini ifade etmektedir. Geçmişte natır yalnız erkek hizmetliler için kullanılırken, zamanla sadece kadın hamamlarındaki yıkayıcılar için kullanılır hale gelmiştir. Hiyerarşik olarak tellakların altında yer alan natırların kendilerine mahsus loncaları vardır⁴⁵. Mübahat Kütükoğlu ise natırı (natur) hamam hademelerinin başı olarak tanımlar⁴⁶. Ancak 18. yüzyıla ait tereke kayıtlarında kadınların hem “dellake” hem de “natur” olarak kaydedildikleri görülmektedir⁴⁷.

Hamam çalışanlarından tellak ve natırların ücretle değil müşteri bahşişleri ile çalıştıkları belirtilir⁴⁸. Ancak 1640 tarihli narh defterindeki “*Hammâmcıya müriüveten ziyâde viren men' olunmaz; Müşteri müriüveten dellâk ve natura akçe virdikde hammâmi ücret-i mu'tâdelerin yine vire. Müşteri, husûsan fukara ve müsâfirîn, müriüveten akçe virmedikce, dellâk ve natur akçe taleb itmeyele*”⁴⁹ şeklindeki ibare tellak ve natırların bahşiş dışında ücretlerinin de olduğuna açıkça işaret etmektedir.

Kadın Hamamcılar

Kadın hamamlarının işletmeciliği ve kadın hamamlarında verilen hizmetler Osmanlı toplumunda sadece hanımlara mahsus meslekler arasında yer almaktadır⁵⁰. Osmanlı'da kadınların iktisadi hayata katılımlarına dair çalışmalara ulaşabilmek mümkünken, bir “iş”i başlatma, finanse etme ve yönetme noktasında kadının rolü hakkında çok az bilgi bulunmaktadır⁵¹. Osmanlı'da modern dönemden önce kadın hamamcılarının izlerine bazı hamam defterlerinde, mahkeme kayıtlarında ve bunlar arasında yer alan tereke kayıtlarında rastlıyoruz. Ancak varlıklarından haberdar olduğumuz bu kadınlarla ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır.

⁴⁴ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983, s.260-261.

⁴⁵ Ergin, “Bathing Business in Istanbul ...”, s.147.

⁴⁶ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s.356.

⁴⁷ Erünsal, *a.g.e.*, s.250. İsmail Erünsal'ın dikkat çektiği tellak ve natır terekeleri de incelenmiştir. Bu gruba ait tereke sayısı daha fazladır. Gelir düzeyleri hamamcılarla kıyaslandığında düşük olanlardan, hamamcılara borç vermiş natırlara kadar farklı hikayelere sahip kadınların terekeleri ile ilgili çalışmamız devam etmektedir.

⁴⁸ Ergin, “Bathing Business in Istanbul ...”, s.148.

⁴⁹ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s.260.

⁵⁰ Erünsal, *a.g.e.*, s. 249-253.

⁵¹ Bu durum hem işletmecilik tarihinin Ortadoğu ve Osmanlı tarihi için yeni bir alan olmasından hem de bölgenin yazılı kaynaklarının, özel arşivlerin sınırlılığı nedeniyle, bu alan için elverişli olmamasından kaynaklanmaktadır. Bakınız: Ağır, *a.g.m.*, s.405- 432.

Hamam işletmeciliğinde kadınların varlığına ilk dikkat çeken araştırmacılarından biri olan Nina Ergin, hamam işletmeciliğinin kadınlar için son derece uygun bir yatırım alanı olduğunu söyler. Kadınlar miras, çeyiz ya da hediye yoluyla sahip oldukları sermayeyi gelir sağlamak ve ekonomik olarak ailelerinden bağımsızlaşmak amacıyla hamam işletmeciliğine yatırabilmektedir. Ergin, vakıf muhasebe defterlerinden hareketle Atik Valide Sultan Vakfı'na ait Havuzlu Hamamı'nı 1645 yılında Ayşe Hanım'ın, 1786-1790 arasında ise Fatma ibnet-i Abdullah'ın kiraladığını belirtmektedir. Üstelik Fatma ibnet-i Abdullah hamamın tamir ve yenilenmesini de üstlenmiştir⁵². Vakıf taşınmazlarının kiralınmasında kullanılan icareteyn yöntemini inceleyen Ramazan Pantık da İstanbul'un büyük hamamlarının uzun yıllar kadınlar tarafından kiralandığını belirtmektedir. Yine Atik Valide Sultan Vakfı'na ait olan Çemberlitaş Hamamı 1688-91 yılları arasında Fatma Hatun, 1691-97 yılları arasında Şerife Hatun, 1697-98 arasında Şerife Emetullah Hanım ve 1699-1703 yılları arasında Şerife Fatma Hatun tarafından işletilmiştir. 1731 yılında icareteyn yöntemi ile Çemberlitaş Hamamı'nı kiralayan Saliha Sultan (Sultan III. Ahmed'in kızı) 1736'da hamamı annesi Hatem Kadın'a devretmiştir. Hatem Kadın 1779 yılında ölünceye kadar, 43 yıl boyunca, hamamın kiracısı olmuştur. Hamamın 1779'dan 1791'e kadarki kiracısı ise Fatma Hatun'dur. Hamam 19. yüzyılda da kadınlar tarafından kiralanmaya devam etmiştir⁵³. Atik Valide Sultan Vakfı'na ait Büyük Hamam'ın kiracıları arasında da kadınlar vardır. Hamamın 1729-1741 yılları arasındaki kiracısı Zeynep Kadın muhtemelen vakfın bir önceki kiracısı olan İsmail Ağa'nın kızıdır. 1773-1780 yılları arasında Büyük Hamam Hatice Hatun'a kiralanmıştır. Bundan sonraki tarihlerde de hamamı hisseli olarak kiralanımlar arasında kadınlar dikkati çekmektedir⁵⁴. Pantık'a göre kadınların hamam kiracısı olarak varlık göstermelerinin sebeplerinden birisi icareteyn yöntemi ile kiralamanın sağladığı avantajdır. İcareteyn usulünde taşınmazların tasarruf hakkı, şer'i miras hukuku ve örfi kanunlarla belirlenen intikal hakkından farklı olarak, miras bırakan kişinin kız ve erkek çocuklarına eşit hisse ile intikal etmektedir. İcareteyn yöntemi ile kadınlar oturdukları ev veya işlettikleri dükkân, hamam, vs. üzerinde ölünceye kadar tasarruf hakkı ve ölümlerinden sonra çocuklarına intikal hakkını elde etmiş oluyorlardı. Aynı şekilde erkeklerde icareteyn yöntemi ile kiralandıkları taşınmazları eşlerine ve kızlarına miras bırakabiliyorlardı⁵⁵.

Ergin, kadınların hamamın günlük işlerini yürütmek için vekil tayin ettiklerini dile getirmektedir. Vekil tayinine örnek olarak gösterilen Havuzlu Hamam'ın tek hamam olduğu, bu nedenle Ayşe Hanım'ın vekilinin bulunduğu belirtilir⁵⁶. Aynı hamam 1766 defterlerinde kuşluk hamam olarak kaydedilmiştir⁵⁷. Bu durumda

⁵² Ergin, "Bathing Business in Istanbul ...", s.150.

⁵³ Pantık, *a.g.m.*, s.88-91.

⁵⁴ Pantık, *a.g.m.*, s.91-92.

⁵⁵ İcareteyn yönteminin mutasarrıfa sağladığı avantajlar için bakınız: Pantık, *a.g.m.*, s.96-97.

⁵⁶ Ergin, "Bathing Business in Istanbul ...", s.150-151.

⁵⁷ Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.87.

erkeklerle hizmet veren hamamları işleten kadınların vekil tayin etmeleri gayet mantıklı görünmektedir. Ancak, kesin bilgimiz olmamasına rağmen, kadınlara hizmet veren hamamlarda vekil gerekliliğinin olmadığı tahmin edilebilir.

1766 Tarihli Hamam Defterinde Kadın Hamamcılar

18. yüzyılın ikinci yarısına kadar tutulan hamam defterleri erkek hamam çalışanlarının tespitine yönelik olduğu için, bu defterlerden kadın hamam çalışanları ile ilgili bilgi sahibi olmak mümkün değildir. Saim Yörük 18. yüzyıl hamam defterlerinden hareketle Eyüp Kazası hamamlarında çalışanların demografik yapısını ele aldığı makalesinde hamam defterlerinde ve arşiv kayıtlarında kadınların hamamlarda çalıştığına dair bilgi bulunmadığını ve kadın tellak ve natıra rastlanmadığını belirtmektedir⁵⁸. Daha evvel de bahsedildiği gibi erkek hamam çalışanlarını tespite yönelik defterlerde kadın hamam çalışanlarının bulunmaması normaldir. Çünkü yüzyılın ikinci yarısında tutulan 1766 tarihli defterin oluşturulma nedeni ve içeriği farklıdır. 1766 tarihli defter hamamcılarının talebi doğrultusunda oluşturulmuştur. Uzun zamandır kendi nizamları çerçevesinde işlerini yapan hamamcılar fesat çıkarmak isteyen bazı kişilerden şikayetçidir. Bu kişiler hamamların mülk sahiplerine daha yüksek kiralar ödemeyi vad ederek hamamcılarının hamamlardan çıkartılmalarına ve zarara uğramalarına sebep olmaktadır⁵⁹. Hamamcılarının isteği hamam gediklerinin yeniden tespiti ve kayıt altına alınması ve verilecek nizam ve emirle bu tür hadiselerin tekrarlanmasının önüne geçilmesidir. Bu nedenle 1766 yılında hamamların mülk sahiplerinin, hamamı tasarruf edenlerin, gedik sahiplerinin ve ödenen kira bedellerinin son derece ayrıntılı bir şekilde kaydedilmiş olması önemlidir, çünkü buradan hamamcı kadınların varlıkları ve kimlikleri tespit edilebilmektedir⁶⁰.

Bugüne kadar incelenen hamam defterleri arasında hamam işletmeciliğine dair en kapsamlı bilgileri içeren kayıtlar 1766 yılı kayıtlarıdır. Bahsi geçen kayıtlar hamamların isimleri ve mevkileri, hamamların verdikleri hizmete göre türleri, gedik mutasarrıfları, hamamların vakıf veya mülk olup olmadıkları, bağlı buldukları

⁵⁸ Yörük, *a.g.m.*, s.839.

⁵⁹ Fariba Zarinebafın kadınların ekonomik hayata katılımına dair verdiği iki örnek tam da bu dönemde hamamcılarının yaşadığı problemleri yansıtmaktadır. Zarinebaf 1765 ve 1766 yılları arasında yaşanan iki olayı nakleder, birinde kadınlar hamam sahibi diğerinde ise hamamı işleten kiracıdır. Her iki olayda da hamamın mülk sahipleri hamamı işleten kiracıyı tahliye zorlar ve kiracı bu durumda zarara uğrar. Ayrıntılar için bakınız: Fariba Zarinebaf, "From Mahalle (Neighborhood) ...", s.230-231.

⁶⁰ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı-Osmanlı Arşivi (bundan sonra BOA), Cevdet Belediye (C.BLD), 2706 (14 R 1180-20 Ca 1180/19 Eylül-24 Ekim 1766). 1766 tarihli deftere kadın hamamcılar açısından dikkat çeken ilk çalışma bir yüksek lisans tezidir. Daha erken tarihli çalışmalar da 1766 tarihli defterdeki kadın hamamcılardan bahsetmiştir, ancak Esra Baş'ın arşiv belgelerinden hareketle 18. yüzyıl Osmanlı toplum hayatında kadını inceleyen yüksek lisans tezi 1766 tarihli defteri kadın hamamcılarını tespit etmek için kullanan ilk araştırmadır. Bakınız: Baş, *a.g.e.*, s.89-90.

vakıflar, hamamları tasarruf edenlerin kimler oldukları ve hamamların aylık kira bedelleri gibi kalemlerden oluşmaktadır⁶¹.

1766 tarihli defterde sur içi ve sur dışı İstanbul'unda kayıtlara geçen toplam 195 hamam bulunmaktadır. Bunların 104'ü kuşluk, 75'i çifte, 15'i ise yekta hamamdır, birinin türü ise belirtilmemiştir. 195 hamamın 178'i vakıflara ait, 3'ü mülk, 14'ünün mülkiyeti ise belirsizdir. Mülk hamamların tamamı erkeklere aittir. Hamamların ait olduğu 178 vakfın 22'sinin banisi kadındır ve bunların tamamı hanedan üyesidir⁶².

Kuşkusuz ilk sorumuz bu hamamlardan kaçını kadınların işlettiğidir. Hamamların gedik sahipliğinde veya hamamın tasarrufunda, ortaklıklarda her bir ortak tek tek ele alındığında, adı geçen kadın sayısı 110'dur. Bunların gedik sahibi olduğu veya tasarruf ettiği hamam sayısı ise 82'dir, yani İstanbul hamamlarının %42'sinde kadınlar gedik sahibi yahut işletmeci olarak varlık göstermektedir. Bu kadınların büyük çoğunluğu hamamları bizzat tasarruf etmektedir. Nitekim 76 hamamın mutasarrıflığında kadınlar vardır ki, bu da İstanbul hamamlarının %39'unda kadınların işletmeci olduklarını göstermektedir. 76 hamamın 39'unun tasarrufunda kadınlar erkeklerle, 13'ünde ise kadınlarla ortaktır⁶³. Kadınların tasarruf ettikleri hamamlardan 36'sı çifte, 37'si kuşluk, 2'si yekta'dır, bir hamamın türü belirtilmemiştir⁶⁴.

110 kadından 36'sı gedik sahibidir. Gedik sahibi kadınlardan 28'i hamamın hem gedik sahibi hem de tasarruf edeni iken, hamam gediğine sahip olan 8 kadın hamamın tasarrufunda bulunmayı başkalarına kiralama yoluna gitmiştir. Bu kadınlardan ikisi hamam gediğini kadınlara, altı kadınsa erkeklere kiralamıştır. Osmanlı'da gedik sahipliği karşımıza hem sürekli kiracılık hakkı olarak hem de bir sektörde faaliyet gösterme izni olarak çıkabilmektedir⁶⁵. Hamamcılıkta gedik sahibi olan kadınların büyük çoğunluğunun hem gedik sahibi hem de hamamı tasarruf eden kişi olmaları dikkat çekicidir. Bu kadınlar sadece hamamın mülk sahibi olan vakfa kira ödemektedir. Gedik sahibi olan ama hamamın tasarrufunu üstlenmeyen sekiz kadının ise yalnızca kiracılık hakkını mı yoksa sahip oldukları sermaye mallarını mı kiraya verdikleri defterden anlaşılamamaktadır. Ancak gerek incelediğimiz terekelerde gerekse karşılaştığımız mahkeme kayıtlarında hamamlardaki gedik sahipliğinin sermaye malları sahipliğine karşılık geldiği görülmektedir. İncelediğimiz terekelerden yalnız birinde gedik sahipliğine dair delil vardır. Terekesi 1785'te tahrir edilen Müftü Hamamı hamamcısı Aşe Hatun'un gelirleri arasında "... *beynel-buref gedik itibar olunur ba defter-i müfredat camesıy ve döşeme*

⁶¹ Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.71.

⁶² Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.73.

⁶³ BOA, C.BLD, 2706 (14 R 1180-20 Ca 1180/19 Eylül-24 Ekim 1766).

⁶⁴ BOA, C.BLD, 2706 (14 R 1180-20 Ca 1180/19 Eylül-24 Ekim 1766)

⁶⁵ Ağır ve Yıldırım, *a.g.m.*, s.235-254.

ve *hatab...*”in satışından elde edilen meblağ da bulunmaktadır⁶⁶. Esnaf arasında gedik tabir edilen çamaşır, döşeme ve odun hamamcılıkta sahip olunan sermaye mallarıdır. Terekelerini incelediğimiz diğer hamamcı kadınların da hamamdaki sermaye mallarına sahip olduklarını ve bunların satışından elde edilen gelirin terekelerine yansıdığını görüyoruz; ancak bunların hiçbirisinde gedik tabiri kullanılmamaktadır.

Benzer bir gedik tarifi mahkeme kayıtlarında karşımıza çıkmaktadır ki, bu da gedik teriminin 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başında mahkeme kayıtlarında somut maddi donanım, yani alet ve envanter anlamında kullanıldığı tespitini destekler⁶⁷. İstanbul Mahkemesinde görülen 26 Eylül 1766 tarihli bir davada hamamcılar, kadimden beri hamamcılar arasında geçerli olan nizamlarını anlatmaktadır. Bu nizama göre Yeniçeri Ağası aracılığıyla hamamcılarının kiracı oldukları hamamlarda tellaklar birbirlerine, hamamcılar tellaklara, ustaları hamamcılara kefil olurlar. Nizama göre hamamcı esnafına dahil olmak isteyen birisinin gedik tabir olunan eşyasının hamamcılar tarafından tahrir olunması ve bahsedildiği şekilde kefil gösterilmesi şartlarını yerine getirmesi gerekmektedir. Mahkemeye intikal eden bu vakada hamamın kiracısı olan kişi ile hamamdaki gedik tabir olan eşyaya sahip olan gedik sahibi farklı kişilerdir⁶⁸.

Hamamların gedik sahipliğinde ortaklıklar da söz konusudur. Gedik sahibi olan kadınlardan üçü erkeklerle, ikisi ise kadınlarla ortaktır. 36 gedik sahibi kadından yalnız beşi ortaklık yapmıştır, dolayısıyla gedik sahipliğinde kadınların tek başına gedik sahibi olma eğilimleri daha yüksektir demek yanlış olmayacaktır. Tek başına hem gedige sahip olup hem de hamam tasarrufunu üstlenen kadın sayısı 11’dir⁶⁹.

Bir kadının aynı zamanda birden fazla hamamı tasarruf ettiği de dikkati çekmektedir. Örneğin sadr-ı esbak Ragıp Paşa’nın kızı Rukiye Hanım üç hamamın, merhum Şeyhülislam Abdullah Efendi’nin kızı Hatice Hanım ise iki farklı hamamın tasarrufunu üstlenmiştir. Hamam tasarrufunu oğulları ve eşleriyle ortak üstlenenler olduğu gibi yakınlığını bilmediğimiz başka erkek ve kadınlarla da ortaklıklar söz konusudur⁷⁰.

1766 tarihli hamam defterinden hamamların gelirlerine dair bilgi elde etmek mümkün değildir. Ancak hamam işletmeciliğindeki önemli maliyetlerden biri olan kira bedelleri deftere kaydedilmiştir. Ödenen kiralar bir anlamda hamamın geliri hakkında da fikir vermektedir. Hamamların vakıflara ödediği kiralar hamamın gelirinin ve itibarının bir göstergesi olarak kabul edilebilir⁷¹. 1766 tarihli defterde

⁶⁶ Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Şeriye Sicilleri (Bundan sonra KA) KA 540-13b, 14a (22 N 1199/29 Temmuz 1785).

⁶⁷ Ağır ve Yıldırım, *a.g.m.*, s.239.

⁶⁸ *İstanbul Kadı Sicilleri 76 İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil* (H. 1179-1180 / M. 1765-1767), Coşkun Yılmaz (ed.), İstanbul 2019, s.339-340.

⁶⁹ BOA, C.BLD, 2706 (14 R 1180-20 Ca 1180/19 Eylül-24 Ekim 1766)

⁷⁰ BOA, C.BLD, 2706 (14 R 1180-20 Ca 1180/19 Eylül-24 Ekim 1766)

⁷¹ Yaşar, “1766 Tarihli Bir Hamam ...”, s.73.

kira bedelini öğrenebildiğimiz 183 hamamın aylık ortalama kira miktarı 48,5 kuruştur. En yüksek kirayı ödeyen hamam 305 kuruşla Valide-i Atik vakfına ait Çemberlitaş Hamamı'dır. En düşük kiralalar ise birer kuruştur⁷².

Hamam İşletmecisi Kadınlara Ait Tereke Defterleri

Sicil kayıtları ve terekeler İnalçık ve Barkan'ın öncü çalışmaları ile Osmanlı sosyal ve iktisadi tarihinin önemli kaynaklarından biri olma özelliğini kazanmış ve her geçen gün artan bir ilgiyle farklı disiplinlerden birçok araştırmacının başvurduğu bir veri hazinesine dönüşmüştür⁷³. Osmanlı tarihi araştırmalarında ilk etapta daha çok askeri sınıfa ait terekeler dikkati çekmiş ve incelenmiş olsa da zaman içinde orta halli/sıradan Osmanlıların terekelerine gösterilen ilgi artmıştır. Önemli kişilerin terekelerinin incelenmesi gibi, belirli bir zaman aralığında belli bir bölgenin terekelerinin taranması ve oluşturulan örneklemeler üzerinden değerlendirmeler yapılması da mevcut literatür içinde yeğlenen bir yöntemdir. Terekelerin sunduğu verileri değerlendiren çalışmaların giderek soru odaklı hale gelmesi bu zengin envanterin özellikle iktisat tarihi alanındaki kıymetini artırmaktadır. Son zamanlarda terekelerin maddi kültür ve tüketim alışkanlıkları temelinde incelenmesinin yanı sıra, servet, servetin dağılımı ve fiyat tarihi açısından da ele alınabileceğine dair önemli örnekler de ortaya çıkmaktadır⁷⁴.

Osmanlı tereke kayıtlarının özgün bir tarafı kadınlara ait terekelerin kadınların servetleri ve mülkiyet tasarrufları hakkında fikir verebilmeleridir. Çünkü Osmanlı toplumunda kadınlar, Avrupalı hemcinslerinden farklı olarak, 19. ve 20. yüzyıldan önce de evlendikten sonra servetinin denetimini -fiilen engellerle karşılaşsalar da- hukuken kendi ellerinde tutabiliyorlardı.

Tereke literatürü görece zenginleşse de kaynağın kendine mahsus sınırlılıkları dolayısıyla literatür henüz istenen seviyelerde değildir. Bu sınırlılığın başında belli bir dönemde belli bir meslek grubuna ait terekelerin tespitinin zorluğu gelmektedir. Bu bağlamda 18. yüzyılda hamamcıların terekelerine ulaşmak konusunda fikir vermesi açısından bazı çalışmaları burada anmak yerinde olacaktır. Fatih Bozkurt'un İstanbul (Galata, Eyüp, Üsküdar dahil olmak üzere) için 1785-1875 yılları arasında incelediği 588 reaya terekeleri içinde yalnız altı tane hamamcıya rastlanmaktadır, bunların üçü kadın üçü erkektir⁷⁵. Hamamcılardan üçü 18. yüzyılda, üçü ise 19. yüzyılda yaşamıştır. Zeynel Ünlü'nün 18. yüzyılın ikinci yarısında Gaziantep'i konu alan çalışmasında incelenen 1081 tereke sahibi arasında ise yalnızca bir hamamcı tespit edilmiştir. Bu hamamcı Ağa ünvanlı Müslüman bir

⁷² Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.73-74.

⁷³ Halil İnalçık, "Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir Kaynak", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1/1, 1942, s.89-96; Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler* III/5-6, 1966, s.1-479.

⁷⁴ Terekelerden hareketle fiyat tarihine katkı sağlayan bir çalışma için bakınız: Pınar Ceylan, *Essays on Markets, Prices, and Consumption in the Ottoman Empire (Late-Seventeenth to Mid-Nineteenth Centuries)*, *London School of Economics*, Doktora Tezi, London 2016.

⁷⁵ Bozkurt, *a.g.e.*, ss.405-435.

erkektir. Tereke büyüklüğü ise 1.001-5.000 kuruş aralığındadır⁷⁶. Gülser Oğuz'un incelediği 18. yüzyılda Edirne'ye ait 846 terekeden, mesleği belli olan 186 tereke içinde yalnızca iki erkek hamamcı mevcuttur⁷⁷.

Kadın Hamamcılarının Terekelere Yansıyan Profilleri

Çalışmamızda 18. yüzyılda İstanbul Kısmet-i Askeriye Mahkemesi'nde terekeleri kayda geçirilmiş olan sekiz kadın hamamcı yer almaktadır⁷⁸. Tereke kayıtlarına ulaştığımız kadınların hepsi Müslümandır. Terekelerin tamamında kadınların isimlerinden önce işlettikleri hamam biliniyorsa "... Hamamı hamamcısı", bilinmiyorsa "hammamı" ifadeleriyle meslekleri belirtilmiştir⁷⁹. Kadınların meslekleriyle anılmaları hayatlarını bu meslekten kazandıklarına işaret etmektedir. Kadınların yalnız biri hanım, diğerleri hatun unvanını taşımaktadır. Hanım ve hatun Osmanlı toplumunda saygı ifade eden unvanlardır⁸⁰. Bu unvanlarının anlamları ve kullanıldığı yerler zaman içinde değişikliğe uğramıştır. Sicil defterlerinde ilk dönemlerde bütün kadınlar için "hatun" unvanı kullanılırken, 18. yüzyılda halk kesiminden olan kadınlar için "hatun" unvanının tercih edildiği, yüksek dereceli bürokratlar, asker ve ilmiye mensuplarının eşleri ve kızları içinse her zaman "hanım" unvanının tercih edildiği bilinmektedir⁸¹. Tek "hanım" unvanını taşıyan Karaman Hamamı hamamcısı Fatma Hanım'ın babasının unvanı bulunmamakta, dul ya da bekar olduğunu tahmin ettiğimiz Fatma Hanım'ın bu unvanı taşıma sebebi bilinmemektedir⁸². Hatun ve hanım unvanı dışında hamamcı kadınlardan birinin "Hace", bir başkasının ise "şerife" unvanı taşıdığı görülmektedir. Hace hac ibadetini yerine getirmiş kadınlara verilen bir unvan olup, bir toplumsal konum göstergesidir⁸³. Zaman ve maliyet açısından erkekler için dahi zor olan hac ibadetini yerine getirmiş kadınlara daha da az rastlanmaktadır. Hace unvanını taşıyan Ayşe Hatun'un hangi hamamı işlettiği bilinmemektedir. Ancak eşi de hacı olan Hace Ayşe Hatun'un hem eşinin hem de babasının Efendi unvanına sahip olması, kesinlikle saygın hatta belki de ilmiye sınıfına mensup bir ailenin üyesi

⁷⁶ Zeynel Özlü, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep*, Gaziantep 2004, s.31.

⁷⁷ Oğuz, *a.g.e.*, s.63, 65.

⁷⁸ Bu çalışmada incelenen kadın hamamcılarının terekelerine İsmail Erünsal'ın 2021 yılında yayınlanan *Yirmi İki Mürekkep Damlası* kitabında rastlanmıştır. İncelenen terekelerden yedisi bu kitapta bahsi geçen tereke künyelerinden tespit edilmiştir. Bakınız: Erünsal, *a.g.e.*, s.250. Bir tereke ise Fatih Bozkurt'un doktora tezinde rastlanan terekeler arasından seçilmiştir. Bakınız: Bozkurt, *a.g.e.*, s. 406.

⁷⁹ Ergin 17. Yüzyılda Atik Valide Sultan Vakfına ait hamamların erkek kiracılarından bazılarının 1646 ve 1652 yıllarında "hammamı" unvanıyla kaydedildiğini belirtir ve bunun kâtibin tercihi olması ihtimaline dikkat çeker. Bakınız: Ergin, "Bathing Business in Istanbul ...", s. 150, 165.

⁸⁰ Timur Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Soyo-Ekonomik Yaşam*, Cilt 1, İstanbul 2010, s.36.

⁸¹ Erünsal, *a.g.e.*, s.256-257.

⁸² KA 104-26 (15 Ş 1160/22 Ağustos 1747).

⁸³ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, (çev. Gül Çağalı Güven, Özgür TÜresay), İstanbul 2008, s.231.

olduğunu göstermektedir⁸⁴. Hamamcı kadınlar arasında bir kişi de “şerife” unvanına sahiptir. Osmanlı toplumunda Hz. Muhammed’in torunlarının soyundan gelenler “seyyid”, seyidlerin kız çocukları ise “şerife” unvanını taşırlardı. Ağa Hamamı hamamcısı Şerife Habibe Hatun’un babası Esseyyid Elhac Mustafa, eşi ise Bostani Mustafa Ağa’dır. Varisleri eşi Bostani Mustafa Ağa ile yetişkin kızı Şerife Nefise Hatun ve sagire kızı Esmadır. Şerife Habibe Hatun’un kızları başka evliliklerinden olma çocuklarıdır. Büyük kızının babası Esseyyid Ebubekir, küçük kızının babası ise Eşşeyh Halil Efendi olarak kaydedilmiştir. Küçük kızı Esmanın babası hâlâ hayattadır. Seyid soyundan gelen ve hac vazifesini yerine getirmiş bir babanın kızı olan Şerife Habibe Hatun’un eş seçimleri de mensup olduğu çevre açısından anlamlıdır⁸⁵. Şerife Habibe Hatun’un dindar bir çevreye mensup olduğunun başka bir işareti de terekesinin %4’üne denk gelen biri Mushaf (1.005 akçe) diğeri Delail’ül Hayrat (120 akçe) olan iki kitabıdır⁸⁶.

Kadın hamamcıların eşleri hakkında bilgilerimiz sınırlıdır. Kadın hamamıcılardan dördü hayatta olan eşlerine de miras bıraktıklarına göre evliyken vefat etmişlerdir. Evli iken vefat eden kadın hamamıcılardan Hoca Paşa hamamcısı Ayşe Hatun’un eşinin de hamamcı olduğu görülmektedir⁸⁷. 1766 tarihli hamam defterinde Hoca Paşa Hamamı çifte hamam olarak kaydedilmiştir. Ayşe Hatun hamamın kadınlar kısmını ve eşi Elhac Ahmed bu hamamın erkekler kısmını işletiyor olabilir. Ağa Hamamı hamamcısı Şerife Habibe Hatun’un eşi ise Bostani Mustafa Ağa’dır. Mesleklerini bilmediğimiz diğeri iki hamamcı eşinden biri ağa, diğeri ise efendi unvanı taşımaktadır. Mirasçıları arasında eşi olmayan Zincirlikuyu hamamcısı Ayşe Hatun dul olmalıdır, çünkü tek varisi yetişkin oğludur. Karaman hamamcısı Fatma Hatun’un varisleri arasında eşi ya da birinci dereceden akrabaları bulunmamaktadır. Hiç evlenmemiş olabileceği gibi hayatta iken tüm yakınlarını kaybetmiş de olabilir. Varisleri arasında eşi ya da birinci dereceden akrabası olmayan diğeri iki kadın hamamcıdan birisi merhum Mehmed Sait Paşa’nın oğlu Mehmed Mesud Bey tarafından azad edilmiş eski bir köle olan Naile Hatun’dur. Mehmed Mesud Bey Osmanlı sarayında kapıcıbaşısıdır. Naile Hatun’un baba adı alışlageldiği üzere Abdullah olarak kaydedilmiştir. Baba adı Abdullah olarak kaydedilen ve varisi bulunmadığı için terekesi beytülmale kalan bir diğeri hamamcı kadın ise Müfti Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun’dur. Ayşe Hatun da muhtemelen azad edilmiş eski bir köledir. Suraiya Faroqhi kendilerine azat edilirken geçimlerini sağlayacak bir şey bırakılmayan kadın kölelerin hamamlarda ya da başka yerlerde

⁸⁴ Kuran, *a.g.e.*, s.35; KA 87-4b, 5a (1 L 1156/18 Kasım 1743).

⁸⁵ KA 209-114a (20 Ra 1174/30 Ekim 1760).

⁸⁶ Kitap sahibi olan diğeri bir hamamcı kadınlardan biri Hoca Paşa hamamcısı Ayşe Hatun’dur, 61 akçelik bir Enam-ı Şerifi vardır. Müfti Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun’un ise 120 akçelik risaleleri bulunmaktadır. Erünsal Mushaf sahipliğinin tamamen dindarlık alameti olarak kabul edilemeyeceğini, sahip olunan Mushafın kadının çeyizi de olabileceğini belirtir. Bakınız: Erünsal, *a.g.e.*, s.241.

⁸⁷ KA 199-71 (10 S 1172/13 Ekim 1758).

çalışmak zorunda kaldıklarını belirtir⁸⁸. Ancak buradaki azat edilmiş köle kadınların durumu biraz farklıdır. Bu kadınlar hamam çalışanı değil, hamam işletmecisidir. Dolayısıyla bu kadınların azad edilirken kendilerine verilen sermaye ile yatırım yapmış olma ihtimalleri daha yüksektir. Üst düzey bir saray görevlisinin azatlı kölesi olan Naile Hatun için bunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Ayşe Hatun için de benzeri bir durum söz konusu olmuş olabilir⁸⁹.

Tereke Sahibi Kadınlar Tarafından İşletilen Hamamlar

Sekiz kadın hamamcıya ait tereke kayıtlarında yalnızca Hacı Ayşe Hatun'un işlettiği hamamdan bahsedilmemiştir. 1766 tarihli hamam defterine göre terekelerde adı geçen hamamlardan biri kuşluk olup, geri kalanları çifte hamamdır. Hamamcı kadınların işlettikleri hamamlar hakkında elde edeceğimiz bilgiler bize hamamın geliri hakkında fikir verebilir, çünkü hamam kiralari vakıfların geliri olduğu için kira bedeli yüksek hamamların daha itibarlı olduğu kabul edilebilir⁹⁰.

Eşi de hamamcı olan Ayşe Hatun Hoca Paşa Hamamı'nı işletmektedir. II. Mehmed döneminde yapıldığı tahmin edilen ve İstanbul'un büyük hamamlarından biri olan bu çifte hamam Sirkeci'de Hoca Paşa Mahallesi'ndedir⁹¹. 1766 tarihli hamam defterine göre Hoca Paşa Hamamı yalnız vakıflara kira ödeyen hamamlar arasında kira bedeli en yüksek olanlardan biridir. İcare-i vahide usulüyle tasarruf edilen hamamın kira bedeli İstanbul hamamları içinde en yüksek üçüncü kira olup, 107 kuruştur. O dönemdeki gedik mutasarrıfı ise Mehmed Emin Ağa'dır⁹².

Ayşe Hatun'un işlettiği Zincirlikuyu Hamamı Karagümrük'te, Zincirlikuyu mevkiinde 1562-65 yılları arasında inşa edilmiş bir çifte hamamdır⁹³. Mihrimah Vakfı'na ait olan hamamın 1766 yılındaki kira bedeli 104 kuruş olup, 96 kuruşu vakfa, 8 kuruşu ise gedik sahibi Musa Ağa'ya ödenmektedir. Aynı defterde hamamın biri kadın, dört kişi tarafından tasarruf edildiği görülmektedir ve gedik mutasarrıfı ile hamamı tasarruf edenler farklıdır⁹⁴.

Fatma Hanım'ın işlettiği Karaman Hamamı ya da diğer kayıtlarda geçtiği haliyle Karaman-ı Sagir veyahut Küçük Karaman Hamamı 1463-1470 yılları arasında Fatih Camii'nin yapımı sırasında inşa edilmiştir. İstanbul'un ilk Osmanlı hamamlarından biri olduğu rivayet edilir⁹⁵. 1766 yılında Merhum Sultan Han Vakfı'na ait olan bu çifte hamam biri kadın (Hacı Ümmügülsüm Hatun) biri erkek iki kişi tarafından tasarruf edilmekte olup kira bedeli 129 kuruştur. Kiranın 77

⁸⁸ Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek ...*, s.232.

⁸⁹ Bursa terekelerinde rastlanan varlıklı sahipleri tarafından azat edilen kadın köleler hakkında bakınız: Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek ...*, s.226-227.

⁹⁰ Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.73.

⁹¹ Semavi Eyice, "Hoca Paşa Hamamı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 18, İstanbul 1998, s.193.

⁹² Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.83.

⁹³ M. Nermi Haskan, *İstanbul Hamamları*, İstanbul 1995, s. 300.

⁹⁴ Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.88.s

⁹⁵ Haskan, *a.g.e.*, s. 230.

kuruşu gedik mutasarrıfı Ali Ağa'ya, 52 kuruşu vakfa ödenmektedir⁹⁶.

M. Nermi Haskan *İstanbul Hamamları* çalışmasında biri Galatasaray Lisesi civarında, biri Üsküdar'da, bir diğeri Samatya'da olmak üzere üç tane Ağa Hamamı'ndan söz eder⁹⁷. Şerife Habibe Hatun'un işlettiği Ağa Hamamı Samatya'dadır ve kendisi de Samatya'da vefat etmiştir. 1766 tarihli defterde Samatya'daki Ağa Hamamı çifte hamam olarak kaydedilmiştir⁹⁸. Mimar Sinan tarafından 1545 yılında yapılan hamam İstanbul'un en güzel hamamlarından biridir⁹⁹. Hamamın 1766'daki kirası 36,5 kuruştur ve sadece Kapu Ağası Vakfı'na kira ödenmektedir. 1766 sayımında Ağa Hamamı'nı tasarruf eden kişi aynı zamanda gedik mutasarrıfı da olan Ayşe Hatun'dur¹⁰⁰.

Naile Hatun'un işlettiği, bugün hala faaliyette olan Sofular Hamamı'nın¹⁰¹ 1766 tarihli defterde Etmeydanı'nda olduğu, Edirne'deki merhum Sultan Bayezid Han Vakfı'na ait çifte hamamın gedik sahibine 57,5 kuruş, vakfa ise 2,5 kuruş ödediği kaydedilmiştir¹⁰².

İncelediğimiz kadınların işlettikleri hamamlar arasındaki tek kuşluk hamam Fatih Camii civarındaki Kadı Çeşmesi Sokağı'na açılan Müfti Hamamı'dır¹⁰³. Müfti Hamamı'nı Ayşe Hatun işletmektedir. Zenbilli Ali Efendi Vakfı'na ait hamamın kirası 33 kuruş gedik mutasarrıfına, 20 kuruş vakfa ait olmak üzere 53 kuruştur. Gedik mutasarrıfı olan Yiğitbaşı Seyyid Mehmed Sadık Ağa hamamı Hayrullah ile tasarruf etmektedir¹⁰⁴.

Zeliha Hatun'un işlettiği Saray Hamamı 1766 listesinde yer almamaktadır. Haskan ise Saray Hamamı diye bir hamamdan bahsetmekte, hamamın 1790 yılına kadar Safiye Sultan'ın muhteşem sarayının hamamı olduğunu, sultanın ölümü ve ailenin dağılmasından sonra çarşı hamamına dönüştüğünü dile getirmektedir¹⁰⁵. Zeliha Hatun'un terekesi 1774 yılında tahrir edilmiştir. Dolayısıyla Haskan'a göre bu tarihlerde Saray Hamamı Safiye Sultan sarayının hamamıdır. Bu noktada bahsi geçen Saray Hamamı ile ilgili fikir yürütmek güçleşmekte ve başka bir saray hamamı olup olmadığı sorusunu akla getirmektedir.

Kadın Hamamcıların Terekelerinin Büyüklükleri

Tereke büyüklüklerinin kişinin gelir ve servet düzeyini yansıtmaktaki yetersizliği artan araştırmalarla kesinleşmiş görünmektedir, bu nedenle bu çalışmada

⁹⁶ Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.89.

⁹⁷ Haskan, *a.g.e.*, s. 17. Semavi Eyice de Ağa Hamamı'nın Samatya Yedikule'de olduğunu belirtir. Bakınız: Eyice, "Hamam", s.415.

⁹⁸ Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.91.

⁹⁹ Haskan, *a.g.e.*, s.17-19.

¹⁰⁰ Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.91.

¹⁰¹ Haskan, s.266.

¹⁰² Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.266-267.

¹⁰³ Haskan, *a.g.e.*, s.247.

¹⁰⁴ Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.87.

¹⁰⁵ Haskan, *a.g.e.*, s.263.

servet yerine tereke büyüklüğü ifadesi kullanılmaktadır¹⁰⁶. Tüm kısıtlılıklarına rağmen kişilerin bıraktıkları miras onların yaşam standartları, gelir düzeyleri hakkında ipuçları verir. Burada bu az sayıdaki tereke örneğinde hamamcı kadınların bıraktıkları mirasın büyüklüğü (masraflar ve borçlar düşülmeden önceki varlıkların tutarı) aynı yüzyıla ait daha fazla tereke örneği üzerinden yapılan çalışmalar esas alınarak değerlendirilecektir. Fatih Bozkurt'un İstanbul terekelerini esas alan çalışması örnekleminin büyüklüğü ve 18. yüzyıla ait veriler içermesi nedeniyle başvurulabilecek önemli araştırmalardan biridir¹⁰⁷. Bozkurt çalışmasında İstanbul'daki farklı fiyatlar üzerinden bir değerlendirme yaparak reaya terekelerinde 1785 tarihinde orta halli bir İstanbullunun 420-1000 kuruş arasında bir tereke büyüklüğüne sahip olabileceğini tahmin etmiştir. Tereke büyüklüğü 1.000 kuruştan fazla olan İstanbullular ise varlıklı/zengin olarak değerlendirilmiştir¹⁰⁸.

Fatih Bozkurt'un incelediği terekeler arasında kadın hamamcılar da bulunmaktadır. Bu kadınların üçü de Müslüman olup, kadınların ikisi (1785-1786 tarihli defter) varlıklı, birisi ise (1863-64 tarihli defter) orta halli olarak tasnif edilmiştir. 18. yüzyılın sonlarında bıraktıkları 2.838 kuruş ve 2.041 kuruşluk terekelerle Ümmü Gülsüm ve Aişe hatunlar varlıklı, 19. yüzyılın ikinci yarısında bıraktığı 9.995 kuruşluk tereke ile Hacı Zeyneb Hatun orta halli kategorisine dahil olmuştur.¹⁰⁹ Karşılaştırma açısından erkek hamamcılarının tereke büyüklüklerine de bakılabilir. Terekelerine rastlanan üç erkek hamamcıdan ikisi gayri-Müslim'dir, 1785-86 tarihli defterde kayıtlı Hamamcı Toros'un tereke büyüklüğü 103 kuruş, 1875-76 tarihli defterde kayıtlı Simoyan'ın tereke büyüklüğü 1.953 kuruştur ve her ikisi de kendi dönemlerinde fakir olarak değerlendirilmiştir. Tek Müslüman erkek

¹⁰⁶ Terekelerin serveti yansıma noktasındaki kısıtları ve tereke büyüklüğünün ölen kişinin serveti olarak kabul edilip edilemeyeceği tartışması bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Tartışmanın boyutları için bakınız: Bozkurt, *a.g.e.*, s. 73-94. Terekeye yansımayan servet unsurlarının tartışıldığı bir örnek için bakınız: Gökçen Coşkun Albayrak, "Agop Köçeoğlu: Bir Ermeni Sarrafın Terekesinden Okunanlar ve Okunamayanlar", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 41/2019, s.155-222.

¹⁰⁷ Kadınların tereke büyüklüklerini değerlendirmekte referans olabilecek bir başka çalışmada ise 18. yüzyılda Galata mahkemesinde terekeleri tahrir edilen 192 kadının tereke büyüklükleri ele alınmıştır. Buna göre 1729'da 80 Müslüman kadının tereke büyüklüklerinin ortalaması 11.511 akçe; 1769'da 30 Müslüman kadının tereke büyüklüklerinin ortalaması 15.691 akçe, dokuz gayri-Müslim kadının tereke büyüklüklerinin ortalaması 12.120 akçe; 1789'da ise 48 Müslüman kadının tereke büyüklüklerinin ortalaması 31.547 akçe, 24 gayri-Müslim kadının tereke büyüklüklerinin ortalaması ise 28.500 akçedir. Bakınız: Fatma Müge Göçek ve Marc David Baer, "Social Boundaries of Ottoman Women's Experience in Eighteenth Century Galata Court Records", *Women in the Ottoman Empire Middle Eastern Women in the Early Modern Era* (ed. Madeline C. Zilfi), Leiden-New York- Köln 1997, s.53-54. 1733-1785 yılları arasında terekeleri tahrir edilen sekiz kadın hamamcının tereke büyüklükleri Tablo 1'den takip edilerek Galata verileri ile kıyaslandığında yalnız iki kadın hamamcının Galata ortalamalarından düşük tereke büyüklüklerine sahip oldukları görülecektir. Sekiz kadın hamamcının tereke büyüklüklerinin ortalaması ise 331.504,31 akçedir.

¹⁰⁸ Bozkurt, *a.g.e.*, s.94-102.

¹⁰⁹ Bozkurt, *a.g.e.*, s.405-435.

hamamcı Esseyid Osman Ağa ise 1844-45 yılında kaydedilen 36.963 kuruşluk terekesi ile varlıklı kategorisine dâhildir¹¹⁰.

Biz de hamamcı kadınların tereke büyüklüklerini değerlendirirken Fatih Bozkurt'un varlıklı olma kriterini -akçenin gümüş cinsinden değerini hesaplayarak-baz aldık. Bu durumda çalışmaya konu olan sekiz kadın hamamcıdan yedisini, Şerife Habibe Hatun dışında, varlıklı kategorisine dahil edilebilir¹¹¹.

Tablo I: Kadın Hamamcılarının Terekelerinin Büyüklükleri

Hamamcının Adı	Babasının Adı	Eşinin Adı	İşlettiği Hamam	Tereke Kaydının Tarihi	Tereke Büyüklüğü (akçe)	Terekenin gr-Gümüş Cinsinden Değeri	Tereke Büyüklüğü (kuruş)	Akçenin gr-Gümüş Cinsinden Değerine Göre Zenginlik Hesabı
Ayşe Hatun	Elhac Ahmed	Yok	Zincirlikuyu	1733	342.552	42.476	2.855	>671,8 kuruş, varlıklı
Hace Ayşe Hatun	Hüseyin Efendi	Elhac Mustafa Efendi	Belirsiz	1743	147.832	17.888	1.232	>688,4 kuruş, varlıklı
Fatma Hanım	Mehmed	Yok	Karaman	1747	603.672	73.044	5.031	>688,4 kuruş, varlıklı
Ayşe Hatun	Osman	Hamamcı Elhac Ahmed	Hoca Paşa	1758	493.901	46.921	4.116	>876,8 kuruş, varlıklı
Şerife Habibe Hatun	Esseyid Elhac Mustafa	Bostani Mustafa Ağa	Ağa	1760	26.625	2.529	222	<368,3 kuruş, yoksul
Nâile Hatun	Abdullah	Yok	Sofular	1772	292.651	28.036	2.439	>869,5 kuruş, varlıklı
Zeliha Hatun	Elhac Ebubekir	Veliyüddin Ağa	Saray	1774	499.880	45.389	4.166	>917,4 kuruş, varlıklı
Ayşe Hatun	Abdullah	Yok	Müftü	1785	244.922	20.402	2.041	>1000 kuruş, varlıklı

Tereke büyüklüklerinin gümüş içerik cinsinden değerlerini göz önüne alarak paranın değer kaybının etkisini bertaraf ettiğimizde en varlıklı kadın hamamcı Karaman hamamcısı Fatma Hanım'dır (73.044 gr-gümüş/5.030,6 kuruş), ikinci sırada Hoca Paşa hamamcısı Ayşe Hatun (46.921 gr-gümüş/4.115,8 kuruş), üçüncü sırada Saray Hamamı hamamcısı Zeliha Hatun (45.389 gr-gümüş/4.165,7 kuruş), dördüncü sırada Zincirlikuyu hamamcısı Ayşe Hatun (42.476 gr-gümüş/2.854,6

¹¹⁰ Bozkurt, *a.g.e.*, ss.405-435.

¹¹¹ Fatih Bozkurt'un 1785 yılı için baz aldığı 1.000 kuruşun gümüş içeriği hesaplanmış, sonra da yıllara göre akçenin gümüş içerikleri üzerinden zenginlik sınırları yeniden tespit edilmiştir. Akçenin gümüş cinsinden değeri hesaplanırken Şevket Pamuk'un çalışmasından yararlanılmıştır. Bakınız: Şevket Pamuk, *İstanbul'da ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, Ankara 2000, s.15-16. Buna göre 1733 yılı için 671,8 kuruştan; 1743'te ve 1747'de 688,4 kuruştan; 1758 ve 1760'ta 876,8 kuruştan; 1772'de 869,5 kuruştan; 1774'te 917,4 kuruştan; 1785'te ise 1.000 kuruştan fazla olan tereke büyüklükleri varlıklı/zengin, 420-1.000 kuruş arasındaki tereke büyüklükleri ise orta halli kabul edilmiştir.

kuruş), beşinci sırada Sofular hamamcısı Naile Hatun (28.036 gr-gümüş/2.438,8 kuruş), altıncı sırada Müfti Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun (20.402 gr-gümüş/2.041 kuruş), yedinci sırada hangi hamamı işlettiğini bilmediğimiz Hacı Ayşe Hatun (17.887,7 gr-gümüş /1.231,9 kuruş) gelmektedir. Bıraktığı mirasa göre en yoksul olduğuna düşündüğümüz Ağa Hamamı hamamcısı Şerife Habibe Hatun'un tereke büyüklüğünün gümüş cinsinden değeri ise 2.529 gr-gümüş/221,9 kuruştur.

Kadın Hamamcılarının Varlıkları

Kadın hamamcılarının terekelerine yansıyan varlıkları ev ve giyim eşyaları, kürkler, mücevherler, cariyeler, nakitler, mehir ve alacaklar, gayrimenkuller şeklinde tasnif edilmiştir. Hamamla ilgili varlıklar ise hamam harcamaları ile ayrı bir başlık altında ele alınacaktır.

Osmanlı toplumundaki kadınların terekeleri özellikle tüketim kültürü açısından ele alınmıştır. Gerek giyim eşyalarında tercih edilen kumaşlar ve türler, gerekse mefruşat ve mutfakta kullanılan eşya türlerinin tespiti hem yaygın tüketim eğilimini hem değişen tüketim kalıplarını anlamak açısından oldukça önemlidir. Bu çalışmada terekelerin maddi kültür açısından değerlendirilmesi hedeflenmemektedir. Dolayısıyla terekelerdeki tüm eşyanın tasnifi ve dökümü yer almayacaktır. Terekelerde tahriri yapılan kalemlerin ele alınışının sebebi terekelerdeki tüketim eşyasının gelir düzeyine işaret etme açısından değerlendirilmesidir. Bu nedenle terekede tahriri yapılan eşyalar arasında özellikle mücevher ve kürkler ve varlıklı olma alameti sayılabilecek eşyalar dikkate alınacaktır.

Tablo II: Kadın Hamamcılarının Terekelerine Yansıyan Varlıkların Tereke Büyüklüğüne Oranı (%)

Hamamcının Adı	İşlettiği Hamam	Tereke Kaydının Tarihi	Ev ve Giyim Eşyaları	Kürkler	Mücevherler	Cariyeler	Mehir	Nakit	Gayrimenkul	Şahıslardan Alacak	Hamamla İlgili Varlıklar	Tereke Büyüklüğü (akçe)	Terekenin gr-gümüş Cinsinden Değeri
Fatma Hanım	Karaman	1747	18	3	4	yok	yok	33	16	yok	26	603.672	73.044
Ayşe Hatun	Hoca Paşa	1758	14	2	15	25	1	yok	yok	yok	43	493.901	46.921
Zeliha Hatun	Saray	1774	7	6	29	yok	3	19	yok	22	14	499.880	45.389
Ayşe Hatun	Zincirlikuyu	1733	6	1	3	2	yok	yok	70	yok	18	342.552	42.476
Naile Hatun	Sofular	1772	37	6	49	8	yok	yok	yok	yok	yok	292.651	28.036
Ayşe Hatun	Müfti	1785	18	4	9	yok	yok	27	yok	yok	41	244.922	20.402
Hacı Ayşe Hatun	Belirsiz	1743	35	5	10	yok	yok	6	yok	yok	44	147.832	17.888
Şerife Habibe Hatun	Ağa	1760	72	4	1	yok	19	yok	yok	yok	yok	26.625	2.529

Ev ve Giyim Eşyası

Ev ve giyim eşyası kategorisinde kadın terekeleri içinde önemli bir yekuna sahip olan zemin döşemeleri, mefruşat, yağlıkçı eşyaları¹¹² ya da çeyiz eşyaları da denilen temizlik amaçlı kullanılan tekstil ürünleri, aydınlatma ve ısınma eşyaları, mutfak eşyaları ve kürkler dışındaki her türlü iç ve dış giyim eşyası yer almaktadır.

Ev ve giyim eşyaları orta halli kadınların toplam tereke bedellerinin ağırlıklı kısmını oluşturmaktadır¹¹³. Bunu destekler nitelikte incelediğimiz terekeler arasında ev ve giyim eşyasının en yüksek paya sahip olduğu tereke yoksul olduğunu düşündüğümüz Şerife Habibe Hatun'a aittir. Şerife Habibe Hatun'un terekесinin yaklaşık %72'si ev ve giyim eşyalarından, %19'u da mehirden oluşmaktadır. Kürkleri %4, mücevherleri %1'den az, 1.125 akçelik kitapları ise %4'lük bir paya sahiptir.

Ev ve giyim eşyalarının terekelerdeki payının en düşük olduğu oran ise %7 civarındadır. Saray hamamcısı Zeliha Hatun ve Zincirlikuyu hamamcısı Ayşe Hatun'un terekeleri içinde ev ve giyim eşyalarının payı oldukça düşüktür. Zeliha Hatun'un 32.480 akçelik ev ve giyim eşyası sayıca çok değildir. Sadece iki köhne yorgan dışında köhne eşyası yoktur. Mutfak eşyaları sadece bakır eşya olarak kaydedilmiştir. Mefruşatlar çoğunlukla yorgan, yastık, minder olup, giysileri de birkaç ferace ve entari ile bir miktar iç giyim eşyasıdır. Zeliha Hatun'un giyim ve ev eşyasından çok mücevhere düşkün olduğu ya da mücevhere yatırım yaptığı rahatlıkla söylenebilir¹¹⁴. Zincirlikuyu hamamcısı Ayşe Hatun'un ev ve giyim eşyalarının toplam değeri ise 21.890 akçedir. Bu eşyalar içinde giyim eşyaları sayıca ve kıymetçe az olup, eşyanın büyük çoğunluğu mefruşat, yağlıkçı eşyası ve bakır mutfak eşyasıdır. Ayşe Hatun'un terekесinde mücevher ve kürkler daha da önemsiz boyuttadır¹¹⁵.

İki kadın hamamcının terekelerindeki ev ve giyim eşyası ise değer olarak terekесinin %20'sinden daha azına denk gelmektedir. Karaman hamamcısı Fatma Hanım'ın ev ve giyim eşyalarının değeri 110.544 akçe olup terekесinin %18'ini oluşturur¹¹⁶. 200 kaleme yakın eşyası olan Fatma Hanım'ın diba ve şali başta olmak üzere, 18. yüzyılın başlarında moda olan hatayı¹¹⁷ gibi değerli kumaşlardan; telli¹¹⁸

¹¹² Bozkurt, *a.g.e.*, s.307; "Kadın terekelerinde daha sık görülen makreme, peşkir, havlu, mendil, destmâl, çevre, yağlık, tülbent, yemeni, bohça gibi yağlıkçı esnafının ticaretini yaptığı ev eşyaları da bir diğer önemli eşya grubunu oluştururdu." Bozkurt, *a.g.e.*, s.273.

¹¹³ Gülsür Oğuz 18. yüzyılın ilk yarısında Edirne'de kadınların yatırım araçlarını incelemekte ve toplam tereke bedelinden yola çıkarak ev eşyalarının terekelerdeki ağırlıklı kalem olduğunu, sonra mücevher, ardından alacak (çoğu mehir olmak üzere), sonra da nakit ve kölenin geldiğini belirtmektedir. Bakınız: Oğuz, *a.g.e.*, s.235, 236-239, Göçek ve Baer, *a.g.m.*, s.53.

¹¹⁴ KA 386-62b (13 L 1188/17 Aralık 1774).

¹¹⁵ KA 68-36a (20 M 1146/3 Temmuz 1733).

¹¹⁶ KA 104-26 (15 Ş 1160/22 Ağustos 1747).

¹¹⁷ Bir tür ipeklı kumaş olan hatayı 18. yüzyılın başlarında moda olmuştur. Bakınız: Faroqhi, "Women, Wealth and Textiles ...", s. 224.

ve işlemeli kumaşlardan biniş, entari, ferace ve kavuşturma (muhtemelen anvelop bir üstlük) gibi pahalı giysileri; çok çeşitli, işlemeli ve kadife gibi değerli kumaşlardan yastık, yorgan ve minderleri; fağfur kase ve fincanları dikkati çekmektedir. Hamamda satılan peştamal vs. gibi hamam eşyaları dışında evdeki eşyalar arasında da 20 kalemden fazla havlu, peşkir, peştamal, vs. bulunmaktadır.

Müfti Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun'un da terekisinin yaklaşık %18'i ev ve giyim eşyasından oluşur; ancak bu eşyaların değeri sadece 46.058 akçedir. 100 kalem civarındaki eşyalar mefruşat, az sayıda kimisi eski giysi, bakır mutfak eşyaları olup, içlerinde eski olanlar da vardır.

Hoca Paşa Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun'un ev ve giyim eşyasının değeri 69.386 akçe olup, terekedeki payı yaklaşık %14'tür. Ayşe Hatun'un evindeki eşyalar içinde çeşitli yastık ve yorganlar, minder ve makatlar; kalıçe ve seccadeler, orta keçeleri, entari ve feraceler, iç giyim eşyaları bulunmaktadır.

İki hamamcı kadının ev ve giyim eşyaları ise terekelerinin %35 ve %37'sini oluşturmaktadır. Sofular Hamamı hamamcısı Naile Hatun'un terekesinde kayda geçen mal varlığının 108.531 akçelik kısmı ev ve giyim eşyasından oluşmaktadır. Bu miktar terekisinin %37'sine denk gelir. Bu eşyaların bir kısmı evinde bir kısmı ise hamamda tahrir edilmiştir. Evindeki ev ve giyim eşyasının bedeli 104.095, hamamdaki ev ve giyim eşyasının bedeli ise 4.436 akçedir. Azad edilmiş eski bir köle olan Naile Hatun'un sahip olduğu eşyalar diğer hamamcı kadınlardan farklıdır. 200 kalemden fazla olan eşyalar hem sayıca çok hem de kıymetçe değerlidir. İlk dikkati çeken çoğu çarşafıyla beraber kaydedilmiş 27 yorgan, çok sayıda yastık, döşek, minder, vs. gibi mefruşat eşyasıdır. Modern Avrupalı mobilyaların kullanılmadığı erken dönemlerde geleneksel döşeme ve mefruşat eşyasının çokluğu ve çeşitliliği varlıklı olma alametidir¹¹⁹. Naile Hatun'un eşyaları içinde kökeni belli olan mallar da dikkat çekicidir; Beç tabak, Frengi sandık, Kıbrisi yorganlar, Lehkari yorgan, Pravişte ihramı, Yanbolu kebesi, Benaluka seccade, Cezayir ihramı, Mısıri çarşaf gibi... Çeşitli kaseler, fağfur tabak ve kaseler, fağfur gülabdan¹²⁰, billur kase, iskemle, fenar, büyük ve küçük şamdanlar, yaldızlı su tası, ayna ve dürbün¹²¹ gibi eşyalar ise diğer kadınların terekelerinde hemen hiç rastlanılmayan türdendir. Evde tahrir edilen eşyalar içinde gıda maddelerinin olması da incelediğimiz grup

¹¹⁸ Telli kumaşlar, gümüş ya da altın içeriyor demektir, yani pahalı kumaşlardır. Bakınız: Faroqhi, "Women, Wealth and Textiles ...", s. 225

¹¹⁹ Tülay Artan, "Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp'te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış Orta Halliliğin Aynası", 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam (ed. Tülay Artan), İstanbul 1998, s.57; Bozkurt, a.g.e., s.263, 300.

¹²⁰ Osmanlı toplumunda buhurdan ve gülabdanlar zenginlerin evlerini süslemiştir. Bakınız: Bozkurt, a.g.e., s.308.

¹²¹ Ayna, saat ve dürbün sahibi olmak Tülay Artan'a göre gelir düzeyini belirlemede kullanılabilir bir işaretir. Bakınız: Artan, a.g.m., 57. Kadın hamamcılarının çoğunun altın ve gümüşten saatleri olduğuna mücevherler kısmında değinilecektir. Hoca Paşa Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun'un biri 1300 değeri 120 akçelik iki aynası, Hacı Ayşe Hatun'un 120 ve 240 akçelik iki küçük aynası, Müfti Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun'un 30 akçelik eski bir aynası, Naile Hatun'un ise değerini bilmediğimiz bir aynası bulunmaktadır.

açısından istisnai bir durumdur. 40 kıyye sade yağ, 13 kıyye zeytin yağı, 8,5 kıyye pırınç, bal, üzüm ve nohutun yanı sıra 40 kıyye sabun ve 16 kıyye de mum bulunmaktadır ve bunların toplam bedeli 6.672 akçedir¹²². Diğer kadınların terekelerinden farklı olan bir diğer husus Naile Hatun'un iki adet öreke¹²³ ve çıkırık sahibi olmasıdır. Naile Hatun büyük ihtimalle evde ip eğirmektedir. Naile Hatun'un 3 adet tandırının olması da varlıklı olma alameti olarak kabul edilebilir¹²⁴. Naile Hatun'un eşyaları içinde giyim eşyası nispeten azdır. Ancak sahip olduğu eşyalardaki bu çeşitliliğin tek açıklaması bu eşyaların büyük kısmının Naile Hatun'a azad edilirken verilmiş olmasıdır.

Hammamî Hacı Ayşe Hatun'un evinde tahrir edilen çoğunluğu mefruşat, giysi ve mutfak eşyası olan eşyalarının toplam değeri 51.728 akçe ve terekedeki payı %35'tir. Eşyalar arasında kıymetli kumaşlardan köhne ve yeni giysiler, epeyce mutfak eşyası, mefruşat, aynalar, şamdan, fağfur fincan ve kase, yaldızlı tas, bir miktar da peştamal, silecek vs. bulunmaktadır. Bazı eşyaların yeni olduğu belirtilmiştir.

Kadın hamamcıların terekelerinin hiçbirinde hamam takımı ya da hamam bohçası ibaresiyle kaydedilmiş eşyaya veya hamam taşı ve hamam leğenine rastlanmaması ilginçtir. Hamam eşyası olarak kabul edilebilecek havlu, silecek ve peştamal gibi tekstil ürünleri hemen hemen bütün terekelerde değişen miktarlarda bulunmaktadır. Ancak hamam eşyaları hamamda ayrıca kayıt altına alındığından evde bulunan bu eşyaları hamamlar ile ilişkilendirmenin doğruluğu tartışılır.

Kürkler

Osmanlı toplumunda kadınların ve erkeklerin sahip oldukları kıymetli kürkler varlıklı olmanın alameti kabul edilir. Ancak incelediğimiz kadın hamamcı terekelerinde kürklerin değerinin terekenin tamamı göz önüne alındığında önemsiz olduğu dikkati çekmektedir. Kadın hamamcıların terekeleri içinde kürklerin payı en fazla %6'dır. Kürklerin %6'lık paya sahip olduğu iki tereke aynı zamanda mücevherlerin payının da en yüksek olduğu terekelerdir. Zeliha Hatun'un 30.000 akçelik üç parça kürkü içinde 18.000 akçelik şeritli şal biniş dikkati çeker¹²⁵. Muhtemelen pahalı olan şal kumaş ve kürkle zenginleştirilmiş bir biniştir¹²⁶. Naile Hatun'un 19.020 akçelik altı parça kürkünden en pahalı ikisi borçlarına karşılık rehin bırakılmıştır¹²⁷.

Terekelerin üçünde kürklerin payı %4 civarındadır. Hammamî Hacı Ayşe Hatun toplam 6.815 akçe değerinde üç parça kürkü bulunmaktadır. Müfti Hamamı

¹²² Yaklaşık 50 kg olan sabun ev tüketimi için bir hayli fazladır. Bu sabun hamam için alınmış olabilir.

¹²³ Eğirilmekte olan yün ve ketenin takıldığı ucu çatal değnek.

¹²⁴ Bozkurt, *a.g.e.*, s.321.

¹²⁵ KA 386-62b (13 L 1188/17 Aralık 1774).

¹²⁶ Biniş ulemanın giydiği bir tür cübbeydi. Pahalı kumaşlardan yapıldığı gibi bazen kürkle de kaplanırdı. Bakınız: Reşad Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara 1969, s.39, 107.

¹²⁷ KA 226-15b, 16a (27 L 1185/2 Şubat 1772).

hamamcısı Ayşe Hatun'un beş parça kürkü 10.060 akçe, Ağa Hamamı hamamcısı Şerife Habibe Hatun'un iki parça eski kürkü ise 1.170 akçe değerindedir. Diğer kürk sahibi kadınların kürklerinin terekelerindeki ağırlığı ise daha önemsizdir. Hoca Paşa hamamcısı Ayşe Hatun'un beş adet kürkünün bedeli 11.915 akçe, terekedeki payı %2, Karaman hamamcısı Fatma Hanım'ın yedi adet kürkünün bedeli 17.028 akçe, terekedeki payı %3, Zincirlikuyu Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun'un 4.070 akçelik beş parça kürkünün terekedeki payı ise %1'dir.

Mücevherler

Suraiya Faroqhi Bursa terekelerinden hareketle kadınların terekelerinde her zaman mücevhere rastlanmadığını, mücevher sahibi olmanın lüks olduğunu belirtir¹²⁸. Ancak sahip olunan mücevherin türü ve değeri de sosyal statünün bir göstergesidir. Hanedan mensuplarının ve saray halkının sahip olduğu mücevher ile sıradan halkın sahip olduğu mücevher de şüphesiz farklıdır¹²⁹. Mücevher gelir düzeyinin yüksekliğine işaret eden lüks bir tüketim malı olduğu gibi, düğünlerde geline mücevher hediye etme geleneğinin varlığı mücevherin kadınlar için bir yatırım aracı olduğunu da gösterir¹³⁰. Mücevher satılarak nakde dönüştürülebilir, ya da rehin bırakılarak karşılığında borç alınabilirdi.

Kadın hamamcılarının neredeyse tamamının mücevher kategorisine dahil edilebilecek değerli eşyası bulunmaktadır. Değerli eşyalar tasnif edilirken yalnız takılar ve ziynet eşyaları değil, saatler başta olmak üzere gümüş ve altın eşyalar da mücevher kategorisine dahil edilmiştir.

Sofular Hamamı'nı işleten Naile Hatun'un tereke büyüklüğünün neredeyse yarısını mücevherler oluşturmaktadır. 142.060 akçelik mücevherin terekedeki payı %49'dur. Naile Hatun 137.835 akçelik mücevherini aldığı borçlara karşılık rehin vermiştir. Rehin verdiği mücevherlerin çoğu elmaslı, zümrütlü, incili altın ziynet eşyalarıdır. Evinde de 4.225 akçelik altın ve gümüş eşyası bulunmaktadır¹³¹.

Terekesinin %30'una yakını mücevher olan kadın hamamcı ise Zeliha Hatun'dur. Saray Hamamı hamamcısı Zeliha Hatun'un mücevherlerinin değeri 143.940 akçedir. Tümü elmaslı ziynet eşyaları içinde 56.640 akçelik elmaslı bir altın bilezik en pahalı parçadır. 6.000 akçelik elmaslı bir avize, altın saat ve gümüş eşyalar da dikkati çekmektedir¹³².

Hoca Paşa hamamcısı Ayşe Hatun'un 11 kalem mücevherinin toplam değeri 72.870 akçe, bunların tereke içindeki payı ise yaklaşık %15'tir. İçlerinde 18.000 akçelik elmaslı bir altın bilezik ve 16.000 akçelik lal küpe gibi değerli takılar ve 8.000 akçelik altın çalar saat gibi eşyalar bulunmaktadır¹³³.

¹²⁸ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam* (çev. Elif Kılıç), İstanbul 2005, s.123.

¹²⁹ Mücevher bir süs ya da yatırım eşyası olmasının ötesinde iktidarın bir göstergesi olarak da değerlendirilir. Bakınız: Arzu Terzi, *Saray Mücevher İktidar*, İstanbul 2011.

¹³⁰ Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik ...*, s.123-124.

¹³¹ KA 226-15b, 16a (27 L 1185/2 Şubat 1772).

¹³² KA 386-62b (13 L 1188/17 Aralık 1774).

¹³³ KA 199-71 (10 S 1172/13 Ekim 1758).

Hamamî Hâce Ayşe Hatun'un biri altın bilezik olan iki parça mücevherinin değeri 14.890 akçe, terekedeki payı ise %10'dur¹³⁴. Müfti Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun'un mücevherleri terekisinin %9'una denk olup, beş parça mücevherin toplam değeri 23.383 akçedir. Bunların içinde biri asma, biri gümüş iki saat, 11.860 akçelik altın kuşak ve takılar bulunmaktadır¹³⁵.

Karaman hamamcısı Fatma Hanım'ın terekisinin %4'üne denk gelen değerli eşyalarının toplam bedeli 24.100 akçedir. Ziyinet eşyası bulunmayan Fatma Hanım'ın sahip olduğu bir altın kuşağın bedeli 15.210 akçedir. Bunun dışında divit, zarf ve saat gibi birkaç parça gümüş eşyası bir de mücevherli bıçak kınının toplam bedeli ise 8.890 akçedir¹³⁶. Zincirlikuyu Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun'un terekisi içinde %3 gibi önemsiz bir paya sahip olan beş parça mücevherin değeri 10.260 akçedir. Gümüş akrep saat, biri incili biri gümüş iki kuşak ve iki adet takısı bulunmaktadır¹³⁷. Şerife Habibe Hatun'un ise mücevher kabul edilebilecek tek eşyası terekisi içinde %1'i dahi bulmayan 180 akçelik gümüş kuşaktır¹³⁸.

Cariyeler

Osmanlı toplumunda cariyeye sahibi olmak da halî vakti yerinde olmanın göstergesidir¹³⁹. Tereke kayıtlarında farklı milletlerden cariyeler olduğu ve fiyatlarının menşelerine göre değiştiği görülmektedir. İsmail Erünsal en pahalı cariyelerin Gürcü cariyeler olduğuna dikkat çeker, ikinci sırada Çerkes, daha sonra ise Rus cariyeler gelmektedir. En ucuz cariyeler ise Boğdan ve Afrika kökenli cariyelerdir¹⁴⁰.

Kadın hamamcılardan üçünün cariyesi bulunmaktadır. Hoca Paşa hamamcısı Ayşe Hatun'un üç tane Gürcü cariyesi vardır. Her biri 40.000 akçeden daha pahalı olan cariyelerin toplam bedeli 126.010 akçedir. Cariyelerin tereke içindeki payı %25 gibi yüksek bir orandır. Sofular Hamamı hamamcısı Naile Hatun'un hamamdaki eşyaları arasında kaydedilen Arap cariyesinin değeri 23.040 akçe, terekedeki payı ise yaklaşık %8'dir. Zincirlikuyu hamamcısı Ayşe Hatun'un Arap asıllı cariyesinin değeri 7.200 akçe, terekedeki payı ise %2 düzeyindedir¹⁴¹. Burada da Gürcü cariyelerin değerinin Arap cariyelerden yüksek olduğu görülmektedir.

Mehir ve Alacaklar

Evli iken vefat eden kadınların terekelerinde var olan alacakların başında mehr-i müeccel gelmektedir¹⁴². Mehir bedelleri sosyal statüye ve zenginlik düzeyine

¹³⁴ KA 87-4b, 5a (1 L 1156/18 Kasım 1743).

¹³⁵ KA 540-13b, 14a (22 N 1199/29 Temmuz 1785).

¹³⁶ KA 104-26 (15 Ş 1160/22 Ağustos 1747).

¹³⁷ KA 68-36a (20 M 1146/3 Temmuz 1733).

¹³⁸ KA 209-114a (20 Ra 1174/30 Ekim 1760).

¹³⁹ Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik ...*, s.127, Bozkurt, *a.g.e.*, s.100.

¹⁴⁰ Erünsal, *a.g.e.*, s.214.

¹⁴¹ KA 68-36a (20 M 1146/3 Temmuz 1733).

¹⁴² Mehir peşin veya boşanma/ölüm halinde ödenmek üzere iki türlü olabilir. Peşin olarak ödenen mehir mehr-i muaccel, boşanma veya eşlerden birinin ölümü halinde ödenen ise mehr-i müeccel

göre değişmektedir. Osmanlı terekelerini inceleyen araştırmalarda sahip olunan sosyal statü ve servetle mehir bedeli arasında doğru orantı olduğu tespit edilmiştir¹⁴³.

Şerife Habibe Hatun'un 26.625 akçelik toplam terekesi içindeki en büyük kalem 5.000 akçelik mehir-i müecceldir. Mehir bedeli toplam terekenin %19'una denk gelmektedir. Saray hamamcısı Zeliha Hatun'un mehri 13.200 akçe olup, terekenin %3'üne eşittir. Hoca Paşa hamamcısı Ayşe Hatun'un mehri 3.000 akçedir ve bu miktar toplam tereke büyüklüğünün %1'i dahi değildir.

Mehir genellikle kadınların alacakları arasında kabul edilir. Ancak mehir aslında İslam hukukunda evlilik sözleşmesinin bir gereğidir ve kadınların kurdukları parasal ilişkiler ile bir alakası yoktur. Dolayısıyla bir işletmenin tasarrufunu üstlenmiş bir kadının şahıslardan olan alacakları bizi daha çok ilgilendirmektedir. İncelediğimiz grupta kadınların hemen hepsi borçlu iken, alacaklı olan tek kadın vardır. Saray Hamamı hamamcısı Zeliha Hatun'un tereke büyüklüğünün %22'sini oluşturan alacaklarının toplamı 112.260 akçedir. Zeliha Hatun'un erkek kardeşi ve aynı zamanda vasisi olan Lütfullah Efendi'nin zimmetinde 106.260 akçesi bulunmaktadır, bunun 6.000 akçesi bir menzil istiglâli¹⁴⁴ nedeniyle Lütfullah Efendi'nin zimmetindedir. Zeliha Hatun'un bir kadında da 6.000 akçelik alacağı bulunmaktadır. Zeliha Hatun ölmeden önce anne baba bir erkek kardeşi Lütfullah Efendi'yi vasi-yi muhtar olarak tayin etmiştir. Alacaklar da dikkate alındığında Zeliha Hatun'un parasal işlerini Lütfullah Efendi'nin yürüttüğü düşünülebilir. Zeliha Hatun'un terekasının masraflar çıkarıldıktan sonra kalan kısmının üçte biri (159.706 akçe) vasiyeti üzerine erkek kardeşi Lütfullah Efendi'nin idaresine bırakılmış, kalan 319.414 akçe ise eşi, annesi ve oğlu arasında paylaştırılmıştır. Hem vasiyet gereği mirasın üçte birinin bırakılması, hem de mirasçı olan oğlunun hakkından sadece 6.326 akçeyi alıp, kalan 180.000 akçeyi Lütfullah Efendi'ye borç vermesi bu ihtimali kuvvetlendirmektedir¹⁴⁵.

Nakitler

İncelediğimiz grup içinde dört hamamcı kadının evinde nakit tuttuğu görülmektedir. Nakit olarak tutulan paranın tereke büyüklüğüne oranının en yüksek olduğu tereke %33'ük oranla en varlıklı kadın hamamcı olan Fatma Hanım'a aittir. Fatma Hanım'ın evinde tahrir edilen nakit miktarı 199.200 akçedir. Müfti Hamamı hamamcısı Ayşe Hanım'ın evinde bulundurduğu nakit 65.261 akçe, terekesindeki

olarak anılır. Bakınız: Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, İstanbul 2004, s.444.

¹⁴³ Öztürk, *a.g.e.*, s. 165-173. Fatih Bozkurt ise incelediği dönemde sıradan insanlar için 70-90 kuruş olan mehir bedelinin 2.750 kuruşa kadar yükselebildiğini ancak bu yüksek rakamların sıradan insanlar için servet değerinde olduğunu hatta birçok askeri sınıf mensubu için bile çok yüksek olduğunu ifade eder. Bakınız: Bozkurt, *a.g.e.*, s.100.

¹⁴⁴ İstiglâl; emlak ve akarı borcun ödenmesine kadar alacaklıya bırakmak veya gayrimenkulün gelirini borca karşılık terk ve tahsis etmektir. Bakınız: Pakalın, *a.g.e.*, s.97.

¹⁴⁵ KA 386-62b (13 L 1188/17 Aralık 1774).

payı ise %27'dir. Saray hamamcısı Zeliha Hatun'un terekesinin %19'luk kısmını oluşturan nakdi 96.000 akçedir. %6'lık en düşük nakit oranı ise Hacı Ayşe Hatun'un 8.250 akçelik nakit parasıdır.

Gayrimenkul

Yalnız iki kadın hamamcının mal varlığı içinde gayrimenkule rastlanmaktadır. Zincirlikuyu hamamcısı Ayşe Hatun'un terekesinin %70'ini Mimar Sinan Mahallesi'ndeki üç dükkân ve bir evinin satışından elde edilen 240.000 akçe oluşturmaktadır. Karaman hamamcısı Fatma Hanım'ın Piriinççi Mahallesi'nde bulunan evinin satışından elde edilen gelir 96.000 akçe olup, hamamdaki eşyanın satış bedelinden düşük olması dikkat çekicidir. Evin değeri Fatma Hanım'ın terekesinin yaklaşık %16'sıdır.

Kadın Hamamcıların Terekelerinden Yapılan Masraf ve Harcamalar

Kadın hamamcıların terekelerinden yapılan masraf ve harcamalar vergi ve harçlar, defin masrafları, vasiyet ve hayır harcamaları, özel masraflar, borçlar, hamamla ilgili masraflar ve borçlar başlıkları altında incelenmiştir. Hamamla ilgili masraflar ve borçlar hamam gelirleri ile ayrı bir başlık altında ele alınacaktır.

Tablo III: Kadın Hamamcıların Terekelerinden Yapılan Masraf ve Harcamaların Tereke Büyüklüğüne Oranı (%)

Hamamcının Adı	İşlettiği Hamam	Tereke Kaydının Tarihi	Defin Masrafları ve Namaz İskatı	Vergiler ve Harçlar	Borçlar	Vasiyet	Hayır Harcamaları	Özel Masraflar	Hamamla İlgili Masraflar	Hamamla İlgili Borçlar	Tereke Büyüklüğü (akçe)	Terekenin gr-Gümüş Cinsinden Değeri
Fatma Hanım	Karaman	1747	2	4	2	yok	yok	43	yok	yok	603.672	73.044
Ayşe Hatun	Hoca Paşa	1758	1	4	4	yok	yok	0,5	1	5	493.901	46.921
Zeliha Hatun	Saray	1774	yok	3	yok	32	yok	1	yok	yok	499.880	45.389
Ayşe Hatun	Zincirlikuyu	1733	1	3	26	yok	4	5	1	26	342.556	42.476
Naile Hatun	Sofular	1772	3	5	164	yok	yok	1	yok	yok	292.651	28.036
Ayşe Hatun	Müfti	1785	5	4	39	yok	yok	4	yok	6	244.922	20.402
Hacı Ayşe Hatun	Belirsiz	1743	yok	5	59	yok	8	yok	1	1	147.832	17.888
Şerife Habibe Hatun	Ağa	1760	yok	4	15	yok	yok	yok	yok	yok	26.625	2.529

Masraflar

Terekelere yansıyan masrafların bir bölümü mahkemeye ödenen vergiler ve harçlardan oluşmaktadır. Bu masraflar arasında resm-i adi, kaydiyye, harc-ı defter, kalemiyye, dellaliyye, çukadariyye, huddamiyye, hammaliyye ve sarrafiyye yer almaktadır. Vergi ve harçların terekelere oranı %3 ile %5 arasında değişmektedir.

Kimi terekelerde rutin mahkeme masrafları dışında yer alan bazı resim ve harçlar özel masraflar adı altında incelenmiştir. Örneğin cariyesi olan Naile Hatun'un terekesinde dellaliye-i cariyeye ve avaid-i kethüda, harc-ı ilam-ı cariyeye ve vebaya yakalanan Arap cariyenin 3.360 akçelik cerrah ve ilaç masrafları ile nafakası gibi özel masraflar bulunmaktadır¹⁴⁶. Naile Hatun'un özel masraflarının toplamı 26.244 akçe olup terekесinin %1'ine denk gelmektedir.

Terekelerde rastlanan özel masraflara dair örnekleri artırmak mümkündür. Beytülmal tarafından el konulan terekelerdeki tahlis masrafları bunlardan biridir. Bilinen bir varisi olmadığı için ilk etapta beytülmal tarafından el konulan terekeler sonradan varisliğini ispat eden kişilere teslim edilirdi. Bu durumda varisler Beytülmal Emini'ne yüklü bir bedel ödedikten sonra miras malına sahip olabildi¹⁴⁷. İşte bu bedeller tahlis-i beytülmal veya "...*tablis için veresinin*" masrafları olarak kaydedilmiştir. Karaman hamamcısı Fatma Hanım'ın varisleri arasında birinci dereceden akrabası ya da yakını yoktur. Hiç evlenmemiş bekar bir kadın olabileceği gibi, evlenmiş ancak hayatta kimsesi kalmamış bir dul da olabilir. Terekesi 22 Ağustos 1747 yılında kaydedilen Fatma Hanım'ın terekesine önce devlet el koymuş, sonra varisleri ortaya çıkmış olmalıdır. Bunu "*mütevaffa-i meşburenin terekesi canib-i miriden kabz olunmakla tablis için verese-i meşburanın masrafları*" olarak kaydedilen 82.400 akçelik masraftan anlıyoruz. Fatma Hanım'ın terekесinin "tahrir ve taksimini" talep eden varisleri babaannesinin iki kardeşidir. Yakınlık derecesini bilmediğimiz ancak "*asabe-i nesebiyye*" nedeniyle mirasta hak iddia eden Ali Beşe'ye de anlaşma yoluyla mirastan 180.000 akçe verildiği görülmektedir. Fatma Hanım'ın terekесinden yapılan bu özel masraflar tereke büyüklüğünün %43 gibi büyük bir kısmını oluşturmaktadır¹⁴⁸. Diğer hamamcı kadınların terekelerinden yapılan özel masraflar ise %5'in altındadır.

Defin Masrafları

Kadın terekelerinde defin masrafları nadiren görülmektedir. Bunun sebebi kadın varlıklı dahi olsa bu masrafın eşlere ait olmasıdır. Kadının eşi hayatta değilse ve mirası defin masrafını karşılamıyorsa akrabalar, akrabası da yoksa devlet kadının defin masrafını karşılardı¹⁴⁹. Bu geleneğin incelediğimiz terekelerde de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Eşleri hayatta iken vefat eden kadın hamamcılarının defin masraflarının terekeye yansımadağını yani eşleri tarafından karşılandığını görülmektedir. Yalnızca Hoca Paşa hamamcısı Ayşe Hatun'un masrafları arasında kabir yeri için harcanan 1.320 akçe ve namaz ıskatı için harcanan 2.880 akçe dikkati çekmektedir¹⁵⁰. Defin masraflarının kadın hamamcılarının terekeleri içindeki en yüksek payı %5'i aşmamaktadır.

¹⁴⁶ KA 226-15b, 16a (27 L 1185/2 Şubat 1772). Başka bir hasta bir cariyenin tedavi masrafları için bakınız: Bozkurt, *a.g.e.*, s.48.

¹⁴⁷ Bozkurt, *a.g.e.*, s.169.

¹⁴⁸ KA 104-26 (15 Ş 1160/22 Ağustos 1747).

¹⁴⁹ Altuntaş, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁵⁰ KA 199-71 (10 S 1172/13 Ekim 1758).

Hayır Harcamaları

Terekelerde rastlanan bir başka harcama kalemi ölen kişinin ardından yapılan hayır harcamalarıdır. Bu harcamalar bazı defin adetlerinin yerine getirilmesi için yapılan masrafları kapsar. Defin adetleri arasında defin günü sevabı ölenin ruhuna bağışlanmak üzere yapılan yemek ikramları da vardır¹⁵¹. Hoca Paşa hamamcısı Ayşe Hatun'un, Zincirlikuyu Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun'un, Hammamî Hacı Ayşe Hatun'un terekelerinden sevabı ruhlarına bağışlanmak üzere yemek ikramı yapıldığı görülmektedir.

Zincirlikuyu hamamcısı Ayşe Hatun'un bıraktığı mirastan mahkeme huzurunda kayda geçmiş hayır harcamaları yapılmıştır. Namaz ıskatı, Mushaf-ı şerif hediye edilmesi, minber tamiri ve Regaip ve Miraç Kandili gibi Müslümanlar için özel olan iki geceyi birden içinde barındıran Recep ayında yemek verilmesi gibi dindarlık alameti olarak kabul edilebilecek harcamalar dikkati çekmektedir. Ayşe Hatun'un kendisi Mushaf sahibi olmamasına rağmen hayır için Mushaf hediye etmesi nadir görülen bir durum değildir. İsmail Erünsal incelediği terekelerde Mushaf bağışlayan kadınların bazılarının kendilerine ait bir Mushafının bulunmamasına dikkat çeker¹⁵².

Hammamî Hacı Ayşe Hatun'un mirasından da hayır için varislerin rızasıyla 11.880 akçelik yemek dağıtıldığı ve merhumenin ardından Kur'an okuyan Hafız Efendi'ye de 300 akçe verildiği görülmektedir¹⁵³.

Borçlar

Mahkeme kayıtlarından hareketle yapılan çalışmalarda Osmanlı toplumunda kadınların borçlu olmaları farklı şekillerde yorumlanmıştır. Zarinebaf ve Faroqhi kadınların borç alacak ilişkilerinin gelir düzeyleri ile orantılı olduğunu öne sürerken, Gerber bu durumu kadınların ticari hayata katılımıyla ilişkilendirmiştir. Ortak kanı ise, kadınların çoğunlukla borçlu değil, daha çok alacaklı oldukları yönündedir.

Zarinebaf 18. yüzyılda İstanbul'da borç alan kadınları daha çok muhtaç veya düşkün olarak nitelendirmiştir. Eşin ya da kadının bakımını üstlenen kişinin vefatı, boşanma, hastalıklar, afetler, uzun süren savaşlar, kıtlıklar ve enflasyondan doğan krizler özellikle düzenli geliri olmayan kadınları zor durumda bırakmıştır. Zarinebaf sadece çok yoksul kadınların değil, orta halli kadınların da geçim sıkıntısı yaşayıp borç almak zorunda kaldıklarına dikkat çeker. Bu durumda kadınların borç almak için değerli eşyalarını rehin verdikleri ve rehin karşılığında alıp ödeyemedikleri borçları, değerli eşyalarını kaybetmemek için başka yerlerden aldıkları borçlarla kapatmaya çalıştıkları görülmektedir. Kadınların yakın çevrelerinden, sarraflardan ve para vakıflarından borçlandıkları bilinmektedir¹⁵⁴.

¹⁵¹ Erünsal, *a.g.e.*, s.205.

¹⁵² KA 68-36a (20 M 1146/3 Temmuz 1733). Kadınların Mushaf bağışı vasiyetleri hakkında bakınız: Erünsal, *a.g.e.*, s.206-207.

¹⁵³ KA 87-4b, 5a (1 L 1156/18 Kasım 1743).

¹⁵⁴ Zarinebaf, "From Mahalle (Neighborhood) ...", s.225-228.

Faroqhi ise 18. yüzyıl Bursa'sında varlıklı kadınların terekelerini incelediği çalışmasında tereke sahibi 80 kadından 58'inin alacaklı, 12'sinin ise borçlu olarak öldüğünü belirtir. Faroqhi 1734'ten önce vefat etmiş Bursalı bir sarrafın borç verdiği 413 kişiden yalnız 28'inin kadın olmasını ise şöyle yorumlar: varlıklı kadınlar borçlanmaya daha az ihtiyaç duymakta ve borç almak için daha çok aile üyelerine başvurmaktadır. Yoksul kadınların borçlanması ise zordur, çünkü bu gruptakiler borç verenler açısından yüksek risklidir¹⁵⁵.

Jennings Kayseri'de kadınların yakın çevrelerine borç vermelerine çok sık rastlandığına ancak kadınların borçlu olduğu durumların istisnai olduğuna dikkat çeker¹⁵⁶. Gerber ise Bursa'da kadınların ekonomik hayata daha çok katıldıklarına ve bu nedenle Bursa'da kadınların kredi ilişkilerinin daha fazla olduğuna değinir. Kayseri'de kadınlar daha az ödünç verirken, Bursa'da yarı-profesyonel borç veren kadınlara rastlanmaktadır ve kadınların borçlanma oranları da daha yüksektir. Gerber bu durumu şehirlerin ticari yapısındaki farklılıkla açıklamaktadır¹⁵⁷.

İncelediğimiz terekelerdeki borç-alacak ilişkileri belirlenirken kadınların işlettikleri hamamlarla ilgili olan borçları ayrı tutulmuştur. Bunların dışında kalan borçlar için şahsi ya da ticari borç ayrımını yapmak pek mümkün görünmemektedir. Fakat buna rağmen borç alacak ilişkileri kadınların girdikleri parasal ilişkileri gösterir ki, bu da oldukça önemlidir. Terekeleri incelenen kadın hamamcılarının neredeyse tamamı varlıklı kadınlardır, fakat biri dışında tamamı borçlu ölmüştür. Borcu olmayan tek kadın ise tereke büyüklüğü itibarıyla en varlıklı üçüncü kadın hamamcı olan Saray Hamamı hamamcısı Zeliha Hatun'dur. Zeliha Hatun aynı zamanda incelenen kadın hamamcılar arasında diğer şahıslardan alacağı olan tek kadındır¹⁵⁸. Kadınların aldıkları borçlar eğer şahsi değil de işletme ile ilgili ise bu borçlar hali hazırda aktif olan bir işletmenin nakit akışını ve gelir-gider dengesini sağlamaya yönelik olabilir. Kadınların varlıklı olmaları ve terekelerinin borçlarını karşılayacak büyüklükte olması girdikleri kredi ilişkilerini sürdürebilme kapasitelerini gösterir. Ölüm nedeniyle zaman durmuş ve aslında değişken bir süreç olan borçluluk halinde bir ana denk gelinmiştir. Dolayısıyla kadınların hayatının devamı halinde hamam gelirlerinin bu borçları ödemeye yeteceği ihtimali de unutulmamalıdır.

İncelediğimiz gruptaki kadın hamamcılarının borçlarının terekeye büyüklüklerine oranı, borçları ödeyebilme güçlerini ve bu kadınların düşkünlük ya da yoksulluk sebebiyle borçlanma ihtimallerinin zayıflığını gösterir. Bu durumun

¹⁵⁵ Faroqhi, "Women, Wealth and Textiles ...", s.221-222, 234.

¹⁵⁶ Jennings, *a.g.m.*, s. 104. Zeynep Altuntaş da İstanbul'da 19. yüzyılın ilk yarısına ait 89 kadın terekesi içinde yalnız 8 kadının toplam 13 kişiye borçlu olduğunu belirtir. Alacaklı olan kadın sayısı ise 15'tir. 2'si Müslüman, 13'ü gayri-Müslim olan bu kadınların toplam 34 kişiden alacağı bulunmaktadır. Bu kadınlardan birinin alacakları içinde eşinden alacağı mehir bulunmaktadır. Bakınız: Altuntaş, *a.g.e.*, s. 44-45.

¹⁵⁷ Gerber, *a.g.m.*, s.234-235, 239.

¹⁵⁸ KA 386-62b (13 L 1188/17 Aralık 1774).

tek istisnası Sofular Hamamı hamamcısı Naile Hatun'dur¹⁵⁹. Naile Hatun'un terekesi bu gruptaki en ilgi çekici terekelerden birisidir. 1772'de terekesi tahrir edilen Naile Hatun azad edilmiş eski bir cariyedir. Bıraktığı mirastan “*asabe-i sebebıyye*” nedeniyle hak sahibi olan tek kişi kendisini azad eden Osmanlı Sarayı serbevvabını (kapıcıbaşı) olan Mehmed Mesud Bey'dir¹⁶⁰. Terekeyi ilginç kılan bir diğer husus ise Naile Hatun'un borçlarının bıraktığı mirastan daha fazla olmasıdır. Naile Hatun'un borçlarının toplamı terekesinin %164'üne denk gelmektedir. Naile Hatun ölmeden önce Şerife Ayşe Hatun isimli bir kadını terekesini alıp teslim etmesi ve tahakkuk etmiş borçlarını terekeden ödemesi için “vasi-yi muhtar” tayin etmiştir¹⁶¹.

Naile Hatun'un borçlarının bir kısmı rehin karşılığında alınmıştır. Borçlu olduğu yedi farklı kişiye 152.460 akçelik (1.270,5 kuruş) borcuna karşılık 149.920 akçelik (1.249,3 kuruş) değerli eşyasını rehin bırakmıştır. Değerli mücevherler ve kürklerden oluşan rehinler terekedeki diğer eşyalar gibi satılmış ve bu borçların tamamı ödenerek terekenin ihracat kısmına kaydedilmiştir. Naile Hatun'un rehin bırakarak borçlandığı kişiler arasında sarraf olarak belirtilen kimse yoktur. Bu yedi kişiden ikisi Ağa ünvanlı Müslüman erkekler, diğerleri ise Hatun ünvanlı Müslüman kadınlardır. Sadece kadınlardan birisinin koltukçu olduğu belirtilmiştir.

Naile Hatun'un rehin karşılığında aldıklarından başka ödenmemiş borçları da bulunmaktadır. Ölen kişinin borcunun terekesinden fazla olması durumunda müzayedeyle satılan tereke nisbi oranlamayla alacaklılara taksim edilirdi¹⁶². Naile Hatun için de bu prosedür uygulanmıştır. Aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere toplam 338.781 akçelik (2.823,2 kuruş) borcun %36,7'si (124.472 akçe- 1.037,3 kuruş) terekenin masraflardan sonra kalan kısmı ile ödenmiştir. Tüm alacaklılar, alacaklarının %36,7'sini almıştır. Rehın karşılığı alınmayan borçların %76'sı Naile Hatun'un Mültezim Hüseyin Ağa'ya olan borcudur. Sebebi belli olmayan bu borç Naile Hatun'un toplam tereke büyüklüğüne yakın bir rakamdır. Bunun dışındaki borçlar ise daha evvel rehin karşılığı borç aldığı Ayşe Hatun ve Koltukçu Şerife'ye olan borçları, vasisi Şerife Ayşe Hatun'a, iki farklı kuyumcuya ve birçok farklı esnafa olan borçlardır. Naile Hatun'un uçan kuşa borçlu olduğunu söylemek pek yanlış olmayacaktır. Esnafa olan borçların hamamla ilişkili olup olmadığını tespit etmek mümkün görünmemektedir. Rehın karşılığında alınmayan borçların neredeyse tamamına yakını tahakkuk etmiş borç olup “*deyn-i müsbet*” şeklinde kaydedilmiştir.

¹⁵⁹ KA, 226-15,16.

¹⁶⁰ Asabe-i Sebebıyye için bakınız: Hayreddin Karaman, “Asabe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul 1991, s.452-453.

¹⁶¹ Terekelerde vasi tayini için bakınız: Altuntaş, *a.g.e.*, s. 31-32.

¹⁶² Bozkurt, *a.g.e.*, s.134.

Tablo IV: Naile Hatun'un Borçları (akçe)

Alacaklı Bilgileri	Borcun Terekeden Ödenen Kısmı	Borcun Miktarı	Terekeden Ödenen Kısmın Toplam Borca Oranı (%)
Hasan Ağa, Ayşe Hatun ve Afife Hatun (rehin karşılığında alınan borç)	105.780	105.780	100
Diğer Ayşe Hatun (rehin karşılığında alınan borç)	20.205	25.080	80,5
Havva Hatun (rehin karşılığında alınan borç)	4.200	4.200	100
Koltukçu Şerife (rehin karşılığında alınan borç)	9.000	14.640	61,4
Mustafa Ağa (rehin karşılığında alınan borç)	2.740	2.760	99,2
Mültezim Hüseyin Ağa (ba hüccet)	94.799	258.000	36,7
Vasi Şerife Ayşe Hatun (ba hüccet)	11.023	30.000	36,7
Diğer Ayşe Hatun	2.673	7.275	36,7
Koltukçu Şerife	2.072	5.640	36,7
Boğasıcı Elhac İsmail	440	1.200	36,7
Duhani İsmail	396	1.080	36,7
Kahveci Osman usta	178	486	36,6
Terzi Ömer	132	360	36,7
Yağlıkçı zevcesi Ümmü Gülsüm	2.204	6.000	36,7
Bakkal Andon	3.527	9.600	36,7
Ekmekçi Abraham	132	360	36,7
Kürkçü Kosta	1.763	4.800	36,7
İpekçi	440	1.200	36,7
Takdor Şiranyacı [?]	970	2.640	36,7
Kuyumcu Aleksan	1.587	4.320	36,7
Diğer kuyumcu Lengeroğlu	308	840	36,7
Kürkçü Yakozi [?]	396	1.080	36,7
Külhancı İvaz	1.146	3.120	36,7
Sebzeci Samoyel	286	780	36,7
TOPLAM	124.472	338.781	

Borçlu ölen kadın hamamcılardan biri de Zincirlikuyu hamamcısı Ayşe Hatun'dur. Ayşe Hatun'un hamamla ilgili olmadığını düşündüğümüz borçlarının toplamı 90.270 akçe olup terekisinin %26'sına eşittir. Ali Paşa Camii imamına 33.000 akçe, Kılarî Ahmed Efendi'nin eşine 22.200 akçe, Matbahçı Elhac Mustafa'ya 18.000 akçe gibi yüksek meblağlı borçlar dikkati çekmektedir. 690 akçelik bir kira borcu bulunmaktadır. Hamamın kirası ayrıca belirtilmiştir; ancak bu kiranın nereye ait olduğu belirtilmemiştir. Yedisi Müslüman üçü zımmi toplam on

kişiyeye borçlanan Ayşe Hatun'un borçlandığı kişilerin arasında yalnızca bir kadın bulunmaktadır. Zımmilerden biri kürkçü bir diğeri ise iksircidir. Müslüman erkeklerden ikisi Efendi unvanlı imamdır ve birisi hac görevini yerine getirmiştir. Alacaklı Müslüman erkeklerden üçü efendi unvanlı, üçü ise hacıdır. Borçlu olduğu kişilerden biri de vasi olarak atadığı Mehmed Çelebi'dir. Borçların çoğunluğu "ba ikerar-ı varis", bir kısmı ise "ba karar-ı varis" veya "ba ikerar", "ba karar" ifadeleriyle kaydedilmiştir. "Deyn-i müsbel" ve "ba hüccet" ifadelerine yer verilmediğinden bu borçların mahkeme huzurunda kayda alınmadığı varislerin sözlü tasdikleri ve kararları ile kesinleştikleri söylenebilir.

Hamamî Hacı Ayşe Hatun'un hamamla ilgili olmayan borçlarının toplamı ise 87.060 akçedir ve terekesinin neredeyse %59'unu oluşturur. Sebebi belli olmayan borçların arasında eşine, varislerden birine, Hatun unvanlı beş Müslüman kadına ve Kılari Mustafa Efendi'ye olan borçlar kaydedilmiştir. Eşine olan 15.600 akçelik borcu tahakkuk etmiş bir borç olup, hüccetsizdir.

Müfti Hamamî hamamcısı Ayşe Hatun'un her biri 30.000 akçenin üstünde olmak üzere iki Müslüman Hatun'a ve efendi ünvanlı Müslüman bir erkeğe toplam 96.000 akçelik borcu vardır¹⁶³. Ayşe Hatun'un borçları terekesinin yaklaşık %40'ına denk gelmektedir.

Şerife Habibe Hatun'un terekesi varisler arasında bölüşülmeden yalnız iki kişiyeye olan tahakkuk etmiş borçları ödenmiştir. Bunlardan biri Taşçı Kaplan zimmiye olan 3.120 akçelik borç, diğeri ise Şerife Rahime Hatun'a olan 960 akçelik borçtur¹⁶⁴. Bu iki borcun toplamı Şerife Habibe Hatun'un terekesinde yaklaşık %15'lik bir paya sahiptir. Hoca Paşa hamamcısı Ayşe Hatun'un hamamla ilgili olmayan tek borcu Meryem Hatun'a olan 19.200 akçelik borçtur ve tereke büyüklüğünün neredeyse %4'üne denk gelir¹⁶⁵. Karaman hamamcısı Fatma Hanım'ın terekesinin %2 gibi önemsiz bir kısmını oluşturan 15.000 akçelik borcu, çeşitli borçlar adı altında, tek kalemde kaydedilmiş, alacaklılar hakkında bilgi verilmemiştir¹⁶⁶.

Hamamların İşletmesine Dair Terekelere Yansıyan Bilgiler

Bu çalışmanın amacı meslek sahibi kadınların terekelerine yaptıkları işe dair bilgi yansıyıp yansımadığını tespit etmektir. Bu nedenle kadın hamamcıların terekelerinde yer alan hamamlarla ilgili gelir ve harcamalar ayrıca incelenmiştir. Tablo V'den de takip edilebileceği gibi Ağa Hamamî hamamcısı Şerife Habibe Hatun ve Sofular hamamcısı Naile Hatun'un terekeleri dışındaki tüm terekelere kadın hamamcıların işlettikleri hamamlarla ilgili gelir veya giderler yansımış durumdadır.

¹⁶³ KA 540-13b, 14a (22 N 1199/29 Temmuz 1785).

¹⁶⁴ KA 209-114a (20 Ra 1174/30 Ekim 1760).

¹⁶⁵ KA 199-71 (10 S 1172/13 Ekim 1758).

¹⁶⁶ KA 104-26 (15 Ş 1160/22 Ağustos 1747).

Tablo V: Hamamların Gelir ve Giderlerinin Tereke Büyüklüğüne Oranı (%)

Hamamcının Adı	İşlettiği Hamam	Tereke Kaydının Tarihi	Hamamla İlgili Varlıklar	Hamamla İlgili Masraflar	Hamamla İlgili Borçlar	Tereke Büyüklüğü (akçe)	Terekenin gr-Gümtüş Cinsinden Değeri
Fatma Hanım	Karaman	1747	26	yok	yok	603.672	73.044
Ayşe Hatun	Hoca Paşa	1758	43	1	5	493.901	46.921
Zeliha Hatun	Saray	1774	14	yok	yok	499.880	45.389
Ayşe Hatun	Zincirlikuyu	1733	18	1	26	342.556	42.476
Naile Hatun	Sofular	1772	yok	yok	yok	292.651	28.036
Ayşe Hatun	Müfti	1785	41	yok	6	244.922	20.402
Hace Ayşe Hatun	Belirsiz	1743	44	1	1	147.832	17.888
Şerife Habibe Hatun	Ağa	1760	yok	yok	yok	26.625	2.529

Hamamlarla İlgili Gelir ve Alacaklar

Terekelere yansıyan hamamla ilgili varlıklar hamamdaki sermaye mallarının yani hamam eşyalarının ve odunun satışından elde edilen gelirler ve hamamda bulunan nakitlerden oluşmaktadır. Sekiz kadın hamamcıdan altısının terekesinde hamamdan elde edilen gelirler yer almaktadır. Bu kadınlardan üçünün terekesinde hamamdan elde edilen gelirler tereke büyüklüğünün %40'ından fazladır.

Hamamla ilgili varlıkların en yüksek paya sahip olduğu tereke Hammamî Hace Ayşe Hatun'un terekesidir. Hammamî Hace Ayşe Hatun'un terekesinde "hamamdan basıl olan" ibaresiyle terekeye kaydedilen 1.830 akçe, hamamdan gelen nakit olmalıdır, çünkü tüm kayıtlarda hamam eşyaları ayrıca belirtilmektedir. Bunların dışında belge tahrip olduğundan tam olarak okunamasa da "Lütfi Paşa ... Mahallesinde ... satışa çıkarılan eşyanın" değerinin 63.140 akçe olduğu anlaşılmaktadır. Burada satışa çıkarılan eşyanın hamamdaki eşyalar olma ihtimali yüksektir¹⁶⁷. Hamam eşyasının satışı ve nakdin toplam değeri terekenin %44'üne yakındır.

Hoca Paşa Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun'un hamamla ilgili varlıklarının toplamı 210.720 akçe olup terekesinin %43'ünü oluşturmaktadır. Hoca Paşa Hamamı'ndaki hamam aletlerinin yarısının bedeli 207.600 akçedir. Ayşe Hatun'un Hoca Paşa Hamamı'ndaki nakit paradan hissesi ise 3.120 akçedir. Hamam aletlerinin yarısının ve hamamdaki nakit paranın yalnız bir kısmının Ayşe Hatun'a ait olması Ayşe Hatun'un hamamı hamamcı olan eşyle ortaklaşa işletme ihtimalini artırmaktadır¹⁶⁸.

¹⁶⁷ KA 87-4b, 5a (1 L 1156/18 Kasım 1743).

¹⁶⁸ KA 199-71 (10 S 1172/13 Ekim 1758).

Müfti Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun'un sahip olduğu hamam eşyalarının satışından elde edilen gelir “*hamam-ı mezburun beynel-biref gedik itibar olunur ba defter-i müfredat cameşuy ve döşeme ve hatab bey olunmağla semeni 100.260 akçe*”¹⁶⁹ şeklinde kaydedilmiştir. Daha evvel de belirtildiği üzere “gedik” ifadesinin geçtiği tek tereke Müfti Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun'un terekedir. Ayşe Hatun'un sahip olduğu hamam gediği terekесinin %41'ine denk gelmektedir.

Karaman Hamamı hamamcısı Fatma Hanım'ın hamamda bulunan peştamal ve benzeri hamam aletlerinin satışından elde edilen tutar 120.000 akçedir¹⁷⁰. Hamamda bulunan eşya ve aletlerin dökümü verilmemiştir. Fatma Hanım'ın hamamda bulunan nakit miktarı ise 36.800 akçedir¹⁷¹. Hamamdan gelen 156.800 akçelik gelir Fatma Hanım'ın terekесinin %26'sını oluşturmaktadır.

Zincirlikuyu hamamcısı Ayşe Hatun'un hamamda mevcut olan esvab ve odunun değeri tereke büyüklüğünün %18'ine denk olup, 60.000 akçedir¹⁷². Zeliha Hatun'un vefat ettiği mahallede işlettiği Saray Hamamı'nda mahkeme izniyle satılan hamam aletlerinin ve odunun bedeli 72.000 akçe olup, terekedeki payı yaklaşık %14'tür.¹⁷³

Naile Hatun'un evi dışında Sofular Hamamı'nda bulunan eşyalarının satışı da terekeye yansımıştır. Hamamdaki eşyanın toplam satış bedeli 28.686 kuruştur. Bu eşyalar arasında kaydedilmiş bir Arap cariye bulunmaktadır. Arap cariyesinin satışından 23.040 akçe elde edilmiştir. Hamamda tespit edilen eşyalar hamam aletleri olmayıp, birkaç giysi, mefruşat, gümüş fincan ve zarf, gümüş kolanlı kuşak, piştahta gibi daha çok hamamda tefriş edilmiş bir kısımdaki şahsi eşya izlenimini vermektedir. Bu yüzden hamam eşyası olarak değerlendirmek doğru değildir¹⁷⁴. Arap cariyesinin hamamdaki eşyalarla birlikte kaydedilmesi hamamda istihdam edildiğine işaret edebilir. Buna rağmen cariyesinin hamam eşyası olarak değerlendirilmesi hususu tartışmaya açıktır.

Hamamlarla İlgili Masraflar ve Borçlar

Kadın hamamcıların terekelerine yansıyan hamamla ilgili masraflar ve borçlar içinde hamamların ödenmemiş kiralari, hamamla ilgili olduğunu düşündüğümüz esnafa olan borçlar ve diğer masraflar yer almaktadır. Terekelerin tamamında hamamla ilgili masraf ve borca rastlanmamaktadır. Karaman, Sofular, Saray ve Ağa hamamlarına ait herhangi bir masraf ve borç kaydı bulunmamaktadır.

Toplam tereke büyüklüğü içinde hamam masraf ve borçlarının en yüksek paya sahip olduğu tereke Zincirlikuyu hamamcısı Ayşe Hatun'a aittir. Ayşe Hatun'un hamamla ilgili olabileceğini düşündüğümüz borçlarının toplamı 87.840

¹⁶⁹ KA 540-13b, 14a (22 N 1199/29 Temmuz 1785).

¹⁷⁰ KA 104-26 (15 Ş 1160/22 Ağustos 1747).

¹⁷¹ KA 104-26 (15 Ş 1160/22 Ağustos 1747).

¹⁷² KA 68-36a (20 M 1146/3 Temmuz 1733).

¹⁷³ KA 386-62b (13 L 1188/17 Aralık 1774).

¹⁷⁴ KA 226-15b, 16a (27 L 1185/2 Şubat 1772).

akçe, terekedeki payı ise %26'dır¹⁷⁵. Bunun 22.200 akçesi Rüstem Paşa Vakfı mütevellisi olan Ebubekir'e olan hamam kirasıdır. 1766 tarihli hamam defterinde Zincirlikuyu Hamamı'nın vakfa ödediği aylık kira 96 kuruş olduğuna göre 185 kuruş olan bu borç hamamın iki aylık kira borcudur¹⁷⁶. Kira dışında oduncu Mehmed Beşe'ye 32.400 ve Esvabcı Osman Beşe'ye 5.400 akçe olan borçların hamamla ilgili olma ihtimali yüksektir. Ayşe Hatun hamam çalışanı oldukları anlaşılan Tellak Suhte Mehmed Beşe'ye 27.600 akçe ve Kerime Hatun ve külhancıya da 240 akçe borcu bulunmaktadır. Esnafın ve tellakın beşe unvanlı olmaları da dikkat çekicidir¹⁷⁷. Borçlar dışında Zincirlikuyu Hamamı'yla ilgili bir anlaşmazlığın çözümü için mübâşire ödenen 2.880 akçelik borç da masraf olarak terekeye yansımıştır.

Hammamî Hacı Ayşe Hatun'un da terekisinin ancak %2'sine denk gelen hamamla ilgili masraf ve borçları bulunmaktadır. Hacı Ayşe Hatun'un hangi hamamı işlettiği bilinmemektedir, vakıf kirası olarak kaydedilen 300 akçe (2,5 kuruş) büyük ihtimalle hamamın kirasıdır ancak bu kiranın dönemi belli değildir. Odun bedelinin borcu 1.260 akçedir. Hacı Ayşe Hatun'un terekesinden hamamcılar kethüdası ve diğerlerine 1.500 akçe verilmiş fakat sebebi belirtilmemiştir¹⁷⁸.

Müfti Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun'un da 14.001 akçelik hamam kirası borcu olduğu görülmektedir¹⁷⁹. Ayşe Hatun hamam gediğinin sahibidir. Dolayısıyla sadece vakfa kira ödediği düşünülebilir. Müfti Hamamı'nın 1766'da vakfa ödediği kira 20 kuruştur¹⁸⁰. Kira bedelinin sabit kaldığını varsayarsak Ayşe Hatun'un en az beş aylık kira borcu olduğu anlaşılır. Hamam kirası tereke büyüklüğünün %6'sına eşittir.

Hoca Paşa hamamcısı Ayşe Hatun hamamcılar kethüdasına verilen 6.000 akçelik taamiye bedeli ve Hoca Paşa Hamamının dört aylık kirası olan 25.560 akçe dikkati çekmektedir ve ikisinin toplamı terekenin %6'sına denk gelmektedir¹⁸¹. Hamam eşyasının yarısı ve nakit paranın bir kısmı Ayşe Hatun'a ait olduğuna göre hamam kirası da Ayşe Hatun ile hamamcı olan eşi arasında bölüşülüyor olabilir.

¹⁷⁵ KA 68-36a (20 M 1146/3 Temmuz 1733).

¹⁷⁶ Yaşar, "1766 Tarihli Hamam ...", s.88. Zincirlikuyu Hamamı 1766 tarihli hamam defterinde Mihrimah Vakfı'na ait görünmektedir. Burada kiranın Rüstem Paşa Vakfı mütevellisi olan Ebubekir'e ödenmesi kira için bu kişiden/vakıftan borç alınmış olma ihtimalini akla getirmektedir.

¹⁷⁷ Beşe unvanı esnafın kullandığı askeri kimlikler arasında ön planda gelmektedir. Özellikle birçok esnaf kolunda yer alan yeniçerilerin beşe unvanını kullandıkları bilinmektedir. Yeniçeri esnaf ilişkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Nalan Turna, "Yeniçeri-Esnaf İlişkisi: Bir Analiz", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret*, (der. Fatmagül Demirel), İstanbul 2012, s.21-42.; Mehmet Mert Sunar, "XIX. Yüzyıl Başları İstanbul'da Esnaf Yeniçeriler", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 18, 2010, s.59-86.

¹⁷⁸ KA 87-4b, 5a (1 L 1156/18 Kasım 1743).

¹⁷⁹ KA 540-13b, 14a (22 N 1199/29 Temmuz 1785).

¹⁸⁰ Yaşar, "1766 Tarihli Hamam ...", s.88.

¹⁸¹ KA 199-71 (10 S 1172/13 Ekim 1758).

Hoca Paşa Hamamı'nın 1766'daki kirası sadece vakfa ödenmektedir. 107 kuruş olan aylık kiranın yarısı ise 53,5 kuruştur. Ayşe Hatun'un dört aylık kira borcu kuruşa çevrildiğinde aylık kira 53,25 kuruştur ki, bu da toplam kiranın yarısına eşittir. Dolayısıyla tüm bu bilgiler Ayşe Hatun'un bir çiftle hamam olan Hoca Paşa Hamamı'nı eşi hamamcı Elhac Ahmed bin Elhac Mustafa ile işlettiğini ortaya koymaktadır¹⁸².

Sonuç

Osmanlı mahkeme kayıtlarına dayanan çalışmalar, Osmanlı toplumunda kadınların modern dönemden önce de iktisadi hayata katıldıklarını; evlendikten sonra da sahip oldukları servetin tasarruf hakkını kaybetmediklerini; üretim, hizmet ve kredi piyasalarında aktif olarak var olduklarını ortaya koymuştur. Osmanlı toplumsal hayatının geleneksel yapısı içinde kadınlara mahsus bazı meslekler bulunmaktadır ve bunlardan biri de hamam işletmeciliğidir.

Arşiv kayıtlarında rastladığımız, varlıklarından haberdar olduğumuz ve Osmanlı esnaf örgütlenmesi içinde istisnai bir yere sahip olan kadın hamam işletmecileri/hamamcılar hakkındaki bilgilerimiz son derece sınırlıdır. Bu çalışma 18. yüzyılda İstanbul'da hamamcılık yapmış sekiz kadının tereke kayıtları üzerinden Osmanlı'daki işletmeci kadınları daha da yakından tanımaya çalışmış ve terekelerin belli bir meslek grubuna dair verebileceği bilgileri tartışmıştır.

Hamamlar Osmanlı toplumsal yapısındaki sosyal, kültürel ve tıbbi fonksiyonlarının yanı sıra yaygın birer işletme türü olarak da karşımıza çıkmaktadır. 18. yüzyılda teftiş ve sayım amaçlı tutulmuş hamam defterleri dönemin hamamlarına ilişkin önemli veriler sunmaktadır. Özellikle 1766 tarihli hamam defteri İstanbul hamamlarının %42'sinde kadınların gedik sahibi yahut işletmeci olarak varlık gösterdiklerini ve %39'unda, tek başına veya ortaklıklar halinde, işletmeci olduklarını ortaya koymaktadır. Hiç de azımsanmayacak olan bu oranlar kadınların bu sektördeki yatırımcı ve işletmeci pozisyonlarının incelenmesi gerektiğini gözler önüne sermektedir.

Özel arşivlerin kısıtlılığı ve işletmecilik tarihinin Osmanlı çalışmaları içinde yeni bir alan olması kadın işletmeciler hakkındaki bilgilerimizin kısıtlılığını açıklamaktadır. Hal böyle iken ve tereke kayıtları içinde belli bir meslek/esnaf grubuna ait terekelere ulaşmanın zorluğu ortadayken aynı yüzyılda aynı şehirde yaşamış kadın hamamcılarının terekeleri kıymet kazanmaktadır.

18. yüzyıl İstanbul'unda yaşamış sekiz kadın hamamcının terekesi bize öncelikle bu kadınların kim olduklarını söylemektedir. Tamamı Müslüman olan

¹⁸² Hamamcı eşi olan Ayşe Hatun'un yaşadığı dönemin kriterlerine göre varlıklı olduğu dikkati çekmektedir. Hoca Paşa Hamamcısı Ayşe Hatun'un 1758'de kaydedilen terekesinin büyüklüğü 4.116 kuruşa eşittir ki, bu dönemde terekesi 877 kuruştan büyük olanlar varlıklı kabul edilir. Bu noktada başka bir hamamcı eşinin mal varlığına göz atmak ilginç olabilir. Terekesi 1734'te tahrir edilen Mirahor Hamamcısı İsmail Ağa'nın eşi Fatma Hatun'un terekesi sadece 527 kuruştur ve orta halli kategorisine dahil edilebilir. Fatma Hatun'un eşinin mesleği onu varlıklı bir kadın yapmaya yetmemiş gibi görünmektedir. Fatma Hatun'un terekesi için bakınız: KA 78-77b, 78a (23 B 1147/19 Aralık 1734).

kadın hamamcılar tereke kayıtlarında işlettikleri hamam adıyla ya da “hammamî” unvanıyla anılmıştır ki, bu durum bize kadınların vefat etmeden önce aktif olarak mesleklerini sürdürdüklerini gösterir. Bunun ikinci bir delili kadınların işlettikleri hamamların gelir ve giderlerinin terekelere yansımış olmasıdır. Terekelerine ulaştığımız kadın hamamcılardan ikisi azat edilmiş eski cariyeye, birisi hacı, birisi şerife bir diğeri ise hamamcı eşidir. Kadınların biri dışında tamamı bıraktıkları mirasın büyüklüğü itibarıyla varlıklı kadınlardır. İşlettikleri hamamları tespit edebildiğimiz kadınların sahip oldukları mal varlıkları, bu varlıkların kompozisyonu, borç-alacak ilişkileri ve hamamlarla ilgili gelir ve giderleri bizi bu kadınlara bir adım daha yaklaştırmaktadır.

Kadın hamamcılarının terekeleri tüketim kültürü açısından değil, kadınların gelir düzeyine ve yaptıkları profesyonel işe dair sundukları bilgiler açısından değerlendirilmiştir. Osmanlı’da kadın terekelerini inceleyen çalışmalar orta halli Osmanlı kadınlarının terekelerinin büyük bir bölümünü ev ve giyim eşyalarının oluşturduğunu göstermektedir. Kadın hamamcılarda ise ev ve giyim eşyalarının tereke içinde en yüksek paya (%72) sahip olduğu tereke yoksul olduğunu düşündüğümüz Ağa Hamamı hamamcısı Şerife Habibe Hatun’a aittir. Diğer hamamcı kadınların terekeleri içinde en yüksek paya sahip olan varlıklar ise değişmektedir. Burada bizim için en önemli olan husus hamam eşyasının satışı ve hamamdaki nakit paradan oluşan hamam gelirlerinin terekedeki payıdır. İki tereke dışında tüm terekelerde hamamdan gelen gelirler kaydedilmiştir. Üç kadın hamamcının terekeleri içindeki en yüksek pay (%43, %41, %44) hamam gelirlerine aittir. Bunun dışında bir kadın hamamcının varlıkları içindeki en yüksek pay (%70) gayrimenkullere, iki hamamcının terekelerindeki en yüksek pay (%49, %29) ise mücevherlere aittir.

Kadın terekelerini inceleyen çalışmalarda dikkati çeken bir başka husus Osmanlı toplumunda kadınların parasal ilişkilerinde borçludan çok alacakları olmalarıdır. İncelediğimiz grup bu yönüyle de sıradan Osmanlı kadınından farklılaşmaktadır. Kadın hamamcılarının biri dışında tümü borçlu olup, mehir dışında alacakları bulunmamaktadır. Bu durum kadınların ellerindeki parayı ödünç vermeyi tercih etmediklerini gösterir. Yine mehir dışında alacağı olan tek kadın hamamcının ise borcu yoktur. Hamamla ilgili olan borçlar hamam gelir ve giderleri ile değerlendirilmiş ve diğer borç ve alacaklardan ayrı tutulmuştur. Hamamla ilgisini tespit edemediğimiz şahıslara ve esnafa olan borçların ticari borç olup olmadığını belirlemek güçtür. Dört kadın hamamcı terekelerinin dörtte birini aşan oranlarda (%164, %59, %39, %26) borçlu olarak ölmüştür. Yalnızca azat edilmiş eski bir cariyeye olan Sofular hamamcısı Naile Hatun’un mal varlığı borçlarını ödemeye yetmemiştir. Diğer borç oranları ise kadınların sürdürülebilir kredi ilişkileri içinde oldukları şeklinde yorumlanabilir.

İncelediğimiz grubu dikkate değer kılan şey şüphesiz yaptıkları profesyonel işidir. Terekeler yapılan işe ve işletmeye dair neler söyler? Öncelikle hamamı vakıflardan kiralayarak işleten bu kadınların hamam eşyalarına sahip olduklarını görüyoruz. İşletmenin sermaye malları olan bu eşyalar havlu, peştamal vs. gibi

eşyalar ve odundan oluşmaktadır. 1785'te kaydedilen Müfti Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun'un terekesi dışında bu sermaye malları “gedik” olarak kaydedilmemiştir. Hamam eşyasına sahip olan kadınlardan hiçbiri bu eşyaları varislerine bırakmamıştır. Tamamı satılmış ve satıştan elde edilen gelir mirasçılara intikal etmiştir. Hamamda bulunan nakitlerin miktarları hamam eşyalarının değerinden düşüktür. Terekelere yansıyan hamam giderleri ise hamamların ödenmemiş kiralrı ve odun başta olmak üzere hamam eşyasının tedarik edildiği esnafa olan borçlardır. Bu borçlar tereke büyüklükleri içinde genellikle önemsiz boyutlardadır. Yalnızca Zincirlikuyu Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun'un kira borcu ile oduncuya ve hamam çalışanlarına olan borçları terekesinin %26'sı gibi yüksek bir orana sahiptir.

Tüm bu tespitler yapılırken incelediğimiz örneklemin temsil gücünün sınırlılığı hatırdan çıkarılmamıştır. Kadın terekelerine, hele de meslek sahibi olan kadınların terekelerine ulaşmak oldukça zorken, burada çekilen fotoğrafın iktisadi hayata aktif olarak katılan kadınların ve belli meslek/esnaf gruplarının terekelerinden hareketle yapılacak çalışmaları teşvik etmesi umulur.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı-Osmanlı Arşivi – BOA

Cevdet Belediye (C. BLD), 2706 (14 R 1180-20 Ca 1180/19 Eylül-24 Ekim 1766).

Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Şeriye Sicilleri (KA)

KA 68- 36a (20 M 1146/3 Temmuz 1733).

KA 78- 77b, 78a (23 B 1147/19 Aralık 1734).

KA 87- 4b, 5a (1 L 1156/18 Kasım 1743).

KA 104-26 (15 Ş 1160/22 Ağustos 1747).

KA 199-71 (10 S 1172/13 Ekim 1758).

KA 209- 114a (20 Ra 1174/30 Ekim 1760).

KA 226-15b, 16a (27 L 1185/2 Şubat 1772).

KA 386-62b (13 L 1188/17 Aralık 1774).

KA 540-13b, 14a (22 N 1199/29 Temmuz 1785).

Diğer Kaynaklar

Ağır, Seven, “Nineteenth Century Female Entrepreneurship in Turkey”, *Female Entrepreneurs in the Long Nineteenth Century*, (eds. J.Aston, C. Bishop), 2020, s.405-432.

Ağır, Seven ve Onur Yıldırım, “Gedik: Bir İsmiñ Ne Önemi Var?”, *Ekmek Aslanın Ağzında Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanaatkarlar*, (der. Suraiya Faroqhi), İstanbul 2017, s.235-254.

Akgündüz, Ahmet, “İcare-i Vahide”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 21, 2000, s.388-389.

- Altuntaş, Zeynep, “19. Yüzyılın İlk Yarısında Kadın Terekelerine Göre Osmanlı İktisadi ve İctimai Hayatı”, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Artan, Tülay, “Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp’te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış Orta Halliliğin Aynası”, *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp’te Sosyal Yaşam* (ed. Tülay Artan), İstanbul 1998, s.49-64.
- Barkan, Ömer Lütfi, “Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler III/5-6*, 1966, s.1-479.
- Baş, Esra, “Arşiv Belgelerinden Hareketle XVIII. Y. Y. Osmanlı Toplum Hayatında Kadın”, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- Başarır, Özlem, “Muhallefat Kayıtları Işığında XVII. ve XVIII. ve Yüzyıllarda Osmanlı Taşra Görevlilerinden Diyarbekir Voyvodalarının Terekeleri”, *Belleten*, Cilt LXXX, Sayı 287, Nisan 2016, s. 59-84.
- Bozkurt, Fatih, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Doktora Tezi, Sakarya 2011.
- Ceylan, Pınar, *Essays on Markets, Prices, and Consumption in the Ottoman Empire (Late-Seventeenth To Mid-Nineteenth Centuries)*, *London School of Economics*, Doktora Tezi, London 2016.
- Coşkun Albayrak, Gökçen, “Agop Köçeoğlu: Bir Ermeni Sarrafın Terekesinden Okunanlar ve Okunamayanlar”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 41/2019, s.155-222.
- Ergin, Nina, “1752 İstanbul’unda Hamamların ve Hamam Çalışanlarının Haritasını Çıkarmak”, *Ekmeğin Ağızında Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanaatkarlar*, (der. Suraiya Faroqhi), İstanbul 2017, s.125-153.
- _____, *Bathing Culture of Anatolian Civilizations: Architecture, History, and Imagination*, Peeters, Leuven-Paris-Walpole, MA., 2011.
- _____, “Bathing Business in Istanbul: A Case Study of the Çemberlitaş Hamamı in the Seventeenth and Eighteenth Centuries”, *Bathing Culture of Anatolian Civilizations: Architecture, History, and Imagination*, (ed. Nina Ergin), Peeters, Leuven-Paris-Walpole, MA., 2011, s.142-168.
- _____, *The Life Story of the Çemberlitaş Hamam: From Bath to Tourist Attraction*, Doktora Tezi, *University of Minnesota*, Minneapolis 2005.
- _____, “The Albanian Tellak Connection: Labor Migration to the Hammams of the 18th Century Istanbul, Based on the 1752 İstanbul Hamamları Defteri”, *Turcica*, 43, 2011, s.231-256.
- Erünsal, İsmail E., *Yirmi İki Mürekkep Damlası*, (Söyleşi Halil Solak), İstanbul 2021.
- Eyice, Semavi, “Hoca Paşa Hamamı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 18, İstanbul 1998, s.193.
- _____, “Hamam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 15, İstanbul 1997, s.402-430.
- Faroqhi, Suraiya, “Women, Wealth and Textiles in 1730’s Bursa”, *Living the Good Life Consumption in the Qing and Ottoman Empires of the Eighteenth Century*, (ed.Elif Akçetin & Suraiya Faroqhi), Leiden-Boston 2018, s.213-235.

- _____, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, (çev. Gül Çağalı Güven, Özgür TÜresay), İstanbul 2008.
- _____, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam* (çev. Elif Kılıç), İstanbul 2005.
- Fay, Mary Ann, "Counting on Kin: Women and Property in Eighteenth-Century Cairo", *Across the Religious Divide*, (ed. Sperling and Wray), New York-London 2010, s.208-223.
- Fişne, Sevda, "Osmanlı Dönemi Ankara'sında Sosyo-Ekonomik ve Demografik Açıdan Seyyide ve Şerifeler (M.1786-1835)", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi*, Sivas 2013.
- Gerber, Haim, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.12, No.3, 1980, pp.231-244.
- Göçek, Fatma Müge ve Marc David Baer, "Social Boundaries of Ottoman Women's Experience in Eighteenth Century Galata Court Records", *Women in the Ottoman Empire Middle Eastern Women in the Early Modern Era* (ed. Madeline C. Zilfi), Leiden-New York- Köln 1997, s.48-65.
- Gürhan, Nazife ve Veysel Bozkurt, "Kadın Yoksulluğunun Tarihine Kapı Aralamak-18. Yüzyılın İkinci Yarısında Kadın Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri", *Journal of Economy Culture and Society*. 2019(59), s.85-100.
- Haskan, M. Nermi, *İstanbul Hamamları*, İstanbul 1995.
- Hoşgör Büke, Sümeyye, "Bakkal Terekeleri Işığında İstanbullu Mutfağına Bir Bakış", *Kebikeç*, 42, 2016, s. 129-146.
- İnalcık, Halil, "Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir Kaynak", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1/1, 1942, s.89-96.
- İstanbul Kadı Sicilleri 76 İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil* (H. 1179-1180 / M. 1765-1767), Coşkun Yılmaz (ed.), İstanbul 2019.
- Jennings, Ronald C., "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol.8, No.1, 1975, pp.53-114.
- Karaman, Hayreddin, "Asabe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul 1991, s.452-453.
- Kayhan Elbirlik, Leyla, "Negotiating Matrimony: Marriage, Divorce, and Property Allocation Practices in Istanbul, 1755-1840", *Harvard University, Doktora Tezi*, 2013.
- Koçu, Reşad Ekrem, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara 1969.
- Koyuncu Kaya, Miyase, "Ermeni Esnafı Terekeleri: XVIII.Yüzyıl Sonu Bursa Örneği", *Tarihte Türkler ve Ermeniler Sosyo-Ekonomik Hayat*, V. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s.47-58.
- Kuran, Timur, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, Cilt 1, İstanbul 2010.
- Kuşu, Selma, "1656-1669 Tarihleri Arasında Edirneli Kadınların Maddi Varlıkları Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *History Studies*, 11/5, Ekim 2019, s. 1667-1686.
- Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983.
- Maydaer, Saadet, "Osmanlı Klâsik Döneminde Kadınların Servet Edinme Yolları (Bursa Örneği)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 15, Sayı 2, 2006, s.30-46.

- Oğuz, Gülser, “Bir Osmanlı Kentinde Taşınır ve Taşınmaz Mal Varlığına Dayalı Servet Analizi: Edirne Örneği”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Doktora Tezi, Ankara 2013.
- Özcan, Abdülkadir, “Patrona İsyanı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 34, İstanbul 2007, s.189-192.
- Özlu, Zeynel, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep*, Gaziantep 2004.
- Öztürk, Sait, “XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili”, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Doktora Tezi, İstanbul 1993.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, İstanbul 2004.
- Pamuk, Şevket, *İstanbul’da ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, Ankara 2000.
- Pantık, Ramazan. “Osmanlı’da İcareteyn Uygulaması Hakkında Yeni Değerlendirmeler”, *Vakıflar Dergisi*, 48, 2017, s.75-104.
- Quataert, Donald, “Ottoman Women, Households, and Textile Manufacturing 1800-1914”, *Women in Middle Eastern History*, (ed. Nikki Keddie and Beth Baron), New Haven 1991, s. 161-176.
- Sunar, Mehmet Mert, “XIX. Yüzyıl Başları İstanbul’unda Esnaf Yeniçeriler”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 18, 2010, s.59-86.
- Şimsir, Nahide, “XVIII. Yüzyılın Ortalarında İstanbul ve Çevresindeki Hamamların Sosyal ve İktisadi Özellikleri”. *XVI. Türk Tarih Kongresi*, Cilt VI, Ankara 2015, s.87-118.
- _____, “18. Yüzyılın Ortalarında İstanbul Hamamlarına Dair Bazı Tespitler”, 7. *Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri IV*, Ankara 2012, s.257-274.
- _____, “18. Yüzyıl Ortalarında Üsküdar ve Çevresindeki Hamamları”, *I. Üsküdar Sempozyumu*, İstanbul 2004, s.79-89.
- Terzi, Arzu, *Saray Mücevher İktidar*, İstanbul 2011.
- Tunç, Duysal, “Diyarbakır Şer’iyye Sicillerine Göre Kadınların Metrukâtı (1739-1800)”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, Van 2019.
- Turna, Nalan, “Yeniçeri-Esnaflar İlişkisi: Bir Analiz”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Esnaf ve Ticaret*, (der. Fatmagül Demirel), İstanbul 2012, s.21-42.
- Uzun, Mustafa İsmet ve Nurettin Albayrak, “Hamam: Kültür ve Edebiyat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 15, İstanbul 1997, s.430-433.
- Yaşar, Ahmet, “1766 Tarihli Bir Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları”, *Vakıflar Dergisi*, 53, 2020, s.67-99.
- _____, “18. Yüzyıl Osmanlı İstanbulu’nda Hamam Tellakları Üzerinde İktidarın Gözetimi”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, Cilt 7, Sayı 18, 2020, s.405-417.
- _____, “İstanbul Hamamları: 1731-1766”, *Osmanlı İstanbulu II*, (ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan), İstanbul 2014, s.553-585.
- Yörük, Saim, “XVIII. Yüzyıl Eyüp Kazası Hamamları ve Hamam Çalışanlarının Demografik Yapısı”, *Belleten*, Cilt 80, Sayı 289, 2016, s.823-856.
- Zarinebaf, Fariba, “From Mahalle (Neighborhood) to the Market and the Courts Women, Credit, and Property in Eighteenth Century Istanbul”, *Across the Religious Divide, Women, Property, and Law in the Wider Mediterranean (ca. 1300-1800)*, (ed. Jutta Sperling, Shona Kelly Wray, Routledge, 2009, s.224- 237.

- _____, "The Role of Women in the Urban Economy of İstanbul, 1700-1800", *International Labor and Working Class History*, No 60, Fall 2001, s.141-152.
- Zeyrek, Nesrin, XIX. Yüzyıl'da Mardin Şer'iyye Sicilleri'nde Kadın Terekeleri, Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, *Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, Mardin 2019.

Summary

According to studies based on Ottoman court records, women in Ottoman society participated in economic life before the modern period; they did not lose their right to save their wealth even after marriage; and they were actively present in the production, service, and credit sectors. Within the traditional structure of Ottoman social life, various jobs were reserved for women, one of which is hammam managing. We have very little information about the female hammam managers, whose existence we know about through archive records and who occupy a unique position in the Ottoman artisan organization. This paper attempts to gain a better understanding of the Ottoman businesswomen through the probate inventories of eight women who worked as hammam managers in İstanbul in the 18th century, and it discusses the information that the probate inventories can provide on a certain occupational group.

Hammams appeared as a popular sort of business in Ottoman economic life, in addition to their social, cultural, and medical roles. The hammam registers from 1766, for instance, demonstrates that women were involved as "gedik" holders or operators in 42% of İstanbul hammams, and operators in 39% of them, either alone or in partnerships. The scarcity of private archives, combined with the fact that the business history is a new area in Ottoman studies, explains why we know so little about female hammam managers. While this is true, and it is evident that it is hard to discover estates belonging to a certain profession/artisan group within the probate inventories, the estates of female hammam managers who lived in the same city in the same century are increasing in value. These estates of eight female hammam managers who lived in İstanbul in the 18th century tell us a lot about who these women were. Eight hammam managers, who are all Muslims, are referred to in the probate inventories by the name of the hammam they run or by the title of "hammami," indicating that they were actively engaged in their profession before they passed away. A second proof is that the revenues and expenses of hammams are represented in their estates. Two of the female hammam managers are freed former slaves/*cariyes*, one is a pilgrim/*Hacı*, one is a *Şerife*, and the other one is the wife of a hammam manager. In terms of the size of the inheritance they left, all but one of the women are wealthy. Female hammam managers' estates were evaluated not in terms of consumer culture, but in terms of the information, they offered about women's income levels and professional activity. According to studies of women's estates in the Ottoman Empire, housing and clothing items constitute a large portion of the estates of middle-class Ottoman women. Among the female hammam managers, the

estate with the biggest share of household and clothing items (72%) belongs to Şerife Habibe Hatun, whom we believe is destitute. The assets that constitute the lion's part of other female hammam managers' estates vary. The revenues from the hammams account for the majority of the estates of the three female hammam managers. According to studies on women's probate inventories in Ottoman society, women were creditors than debtors in their monetary relationships. In this regard, the group we studied differed from the average Ottoman women. Except for one, all of them are in debt and have no other receivables other than the mahr. This demonstrates that women prefer not to lend their money. The majority of the debts can be viewed as women's sustainable credit relationships. What do the probate inventories reveal about the job and the business? First and foremost, we see that the hammam goods are owned by the women who run the hammam by renting it from foundations. Towels, loincloths, wood and other such items are the hammam's capital goods. Except for the estate of Müfti Hamam's manager, recorded in 1785, these capital goods were not recorded as "*gedik*". None of the women who own the hammam goods has left them to their descendants. The amount of cash in the hammam is smaller than the hammam goods' value. The expenses of the hammams recorded in the estates are the unpaid rents of the hammams and the debts to the tradesmen who supply the hammam items, particularly wood. These debts are usually insignificant in comparison to the size of the estate.

While it is very difficult to reach the probate inventories of Ottoman women with a profession, it is anticipated that the photograph taken here will encourage the studies based on the probate inventories of special professions/artisan groups.